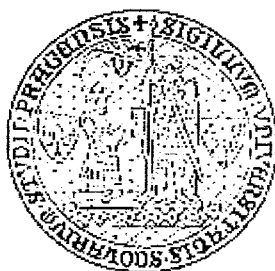

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Ústav českých dějin
Studijní obor: Historie
Praha 2006

Bakalářská práce

**Těhotenství, porod a péče o potomka
v prvních letech jeho života
v raněnovověké šlechtické domácnosti
optikou ego-dokumentů**

**Pregnancy, Childbirth and Child Care
during the First Years of the Life
in the Early–Modern Noble Household
in the Light of Ego-documents**

Zdeňka Mejsnarová

Vedoucí bakalářské práce:
doc. Mgr. Marie Koldinská, Ph.D.

„Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.“

V Praze, dne 18.srpna 2006

Zdeňka Mejsnarová

**Děkuji vedoucí své bakalářské práce,
doc. Mgr. Marii Koldinské, PhD.,
za cenné rady a obětavou pomoc.**

Obsah

I. ÚVOD	1
Prameny.....	2
Metody	7
Současný stav bádání v oblasti každodenního života šlechty a jeho gender aspektu.....	9
II. TĚHOTENSTVÍ.....	16
Specifika těhotenství ve šlechtickém prostředí.....	17
Početí	18
Průběh těhotenství	23
Potrat.....	24
III. POROD	26
Přípravy na porod	27
Průběh porodu.....	30
Komplikace při porodu	32
IV. PÉČE O POTOMKA V RANÉM DĚTSTVÍ.....	34
Křtiny	34
Otázka kojení	40
Péče o dítě v prvních letech života.....	42
Nemoci, úrazy, smrt.....	46
V. ZÁVĚR.....	51
Resumé.....	56
Seznam vydaných pramenů	57
Seznam použité literatury.....	59
Seznam použitých zkratek	63

I. ÚVOD

Pro svou bakalářskou práci jsem zvolila téma těhotenství a péče o děti v prvních letech života v prostředí šlechtických rodin 16. a 17. století ve světle ego-dokumentů. Pokusím se vysvětlit, proč jsem se rozhodla právě pro takovou tematiku.

Dnes je těhotenství a narození dítěte věnováno mnoho pozornosti, jak ze strany samotných matek a jejich nejbližšího okolí, zejména vlastní rodiny, tak také v oblasti lékařské péče. Zdá se, že čím méně dětí se rodí, tím více společnost tuto událost „prožívá“. Rodiny s jedním potomkem se stávají stále běžnější skutečností. Možná proto jsem pokládala za zajímavé pokusit se proniknout do myšlenkového světa rodin, které žily za zcela jiné společenské situace a ve zcela jiném prostředí a zjistit, do jaké míry byl jejich vztah k takovým záležitostem jiný než je ten náš. Pro ženu žijící na počátku novověku bylo těhotenství často „permanentním stavem“, tzn. že porodila velký počet dětí; na druhou stranu se jich v mnoha případech až neuvěřitelně malý počet dožil dospělého věku – dětská, resp. novorozenecká úmrtnost byla z pohledu naší doby opravdu vysoká.¹ Je otázkou, na kterou hledám odpověď prostřednictvím této práce, nakolik vysoká porodnost i úmrtnost ovlivnila vnímání nového lidského života v myslích tehdejších lidí.

Šlechtické prostředí jsem si vybrala zejména proto, že nabízí nejširší, nejdostupnější a z mého pohledu nejzajímavější pramennou základnu. Navíc od 16. století je patrný výrazný nárůst dochovaných písemných pramenů především právě osobní provenience.

Co se týče časového vymezení, zaměřuji se na 16. a 17. století, tj. první dvě století novověku. Z hlediska životního cyklu jsem stanovila počátek těhotenství (resp. první zmínky o něm v pramenech)

¹ O tom např. Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury III/1*, kap. *Zalidnění*, Praha 1997–1998; s. 71–74; nebo Pavla HORSKÁ a kol., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990, kap. *Konec „demografického středověku“*, s. 245–290.

jako jeden mezník, a nástup potomka do vzdělávacího procesu (tj. šestý až sedmý rok věku) za druhý mezník.

Účelem práce je pokusit se interpretací konkrétních pramenů doložit nebo naopak zpochybnit dosud přijímané představy o prožívání těhotenství a mateřství šlechtických žen v prvních letech života dítěte.

Prameny

Kritérií pro výběr pramenů bylo hned několik. V první řadě jsem se omezila na prameny vydané. Z hlediska typu pramenů mě zajímaly písemnosti osobní povahy (ego-dokumenty), tj. deníky, korespondence, poznámky a zápisky neveřejné povahy, rodinné paměti. Tyto dokumenty se vzájemně liší účelem svého vzniku, proto je třeba k nim přistupovat rozdílně, zejména při posuzování míry jejich objektivit. Například u korespondence mezi manželi existuje větší pravděpodobnost, že zachycuje bezprostřední situaci a myšlenky autentičtěji než třeba u rodinných pamětí, které byly psány „pro paměť“ – tzn. že autor či autorka již při sepisování počítal s tím, že dílo budou číst další generace a je proto možné, že vše nezapisoval tak, jak to „doopravdy“ bylo a jak to cítil, ale psal právě jen to, co považoval za vhodné pro budoucí čtenáře. Jde o písemnosti vytvořené buď přímo ženami, nebo o dokumenty psané muži, pokud se v nich lze dopátrat reflexe tématu. K tématu jsem okrajově využila také testamenty, což je typ pramene, který k ego-dokumentům nebývá běžně řazen, přesto s ním tak lze za určitých okolností pracovat.² Nesoustředím se tedy jen na „ženský pohled“, ale zajímají mě také

² Jedná se o práci Pavla Krále, která obsahuje edici závětí české šlechty z let 1550 až 1650: Pavel KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550 až 1650*, České Budějovice 2002; v počáteční kapitole „Nové“ prameny a „jiné“ čtení, s. 7–13, autor také objasňuje, jakým způsobem se prameny tohoto typu dají využívat pro studium každodennosti.

postoje nejbližšího okolí, tzn. především manžela-otce, ostatních potomků i například rodičů dotyčné ženy.

Dalším kritériem pro výběr pramenů pro mě byla jazyková dostupnost – omezila jsem se na edice, které byly vydány česky (originály byly však v některých případech psány v jiném jazyce – němčině, latině, popř. španělštině).

Na prvním místě z chronologického hlediska stojí edice *Staré písemné památky žen a dcer českých*³ připravená Františkem Ivanem Dvorským a vydaná roku 1869. Obsahuje epistolografický materiál z let 1365–1668, ve většině případů osobního charakteru, z menší části i charakteru veřejného (zejména úřední korespondence). Edice se neomezuje na dopisy z pera šlechtických žen, ale zahrnuje i dopisy různých autorů adresované ženám šlechtického stavu a korespondenci, v níž jsou tyto ženy předmětem zájmu. Závěrečná část edice je věnována korespondenci Zuzany Černínové, kterou později souhrnně vydal Zdeněk Kalista (viz níže). Takový soubor tvoří poměrně reprezentativní vzorek, dobře využitelný pro poznávání některých aspektů každodenního života raněnovověké šlechty.

Dvorský je vydavatelem i další edice, tentokrát soustředěné na jednu osobu, Kateřinu ze Žerotína.⁴ Jedná se o dvoudílnou práci, kde první část zahrnuje dopisy z let 1631 a 1633, druhá část potom z let 1634 a 1635. V tomto případě je pramenný materiál omezen na korespondenci, jejíž autorkou byla Kateřina ze Žerotína, tzn. nenalezneme zde dopisy jiných osob adresovaných této ženě. Sama Kateřina byla ale šlechtičnou až neuvěřitelně psavou – edice obsahuje kolem šesti set dopisů – a zanechala tak po sobě zajímavý pramen pro historické bádání.

³ František Ivan DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869.

⁴ Týž (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína, rozené z Valdštejna I.–II.*, Praha 1894–1895.

Obě Dvorského edice jsou dnes nenahraditelné pro bádání v oblasti genderu raněnovověké šlechty, a to i přes to, že vyšly před více než sto lety a nejedná se o zpracování kritické.

Jako reakci na nedostačující nekritickou edici Dvorského vydal ve čtyřicátých letech 20. století přední český historik Zdeněk Kalista kritickou edici *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*.⁵ Edice obsahuje dopisy psané matkou Zuzanou Černínovou synovi Humprechtu Janovi v době jeho kavalírské cesty a několik Humprechtových odpovědí z let 1645–1648. V korespondenci se paní Zuzana často zmiňuje o průběhu těhotenství svých dcer a o zdravotním stavu a pokrocích malé vnučky Zuzričky, proto je tato edice pro téma této práce velice důležitá.

Na počátku 20. století edičně zpřístupnil František Tischer manželskou korespondenci *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy s chotěm jejím Heřmanem Černínem z Chudenic z let 1635–1651*.⁶ Edice obsahuje téměř sedm desítek listů napsaných Sylvii manželovi. Ačkoliv jde o zajímavý pramen, který nechává nahlédnout do soukromí manželského páru, vzhledem k tomu, že jejich manželství bylo bezdětné, je pro téma těhotenství, porodu a výchovy dětí pramenem spíše okrajovým.

Dalším pramenem je edice pamětí Jindřicha Hýzrla z Chodů od Lydie Petránové.⁷ Jindřich Hýzrle, pocházející ze zchudlého šlechtického rodu, budoval svou kariéru v císařské armádě; trávil tak většinu času na cestách. To mu ale nebylo překážkou, aby se třikrát oženil. Jeho paměti tak kromě zápisků z cest a válečných tažení obsahují i poznámky o narozeních a křtech synů a dcer, a často také o jejich úmrtí.

⁵ Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

⁶ František TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy s chotěm jejím Heřmanem Černínem z Chudenic z let 1635–1651*, VKČSN 1908, Praha 1909, s. 1–111.

⁷ Lydia PETRÁŇOVÁ a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979.

Další edici – *Deník rudolfínského dvořana* – Adama mladšího z Valdštejna – z let 1602–1633 připravili Marie Koldinská a Petr Maťa.⁸ Adam mladší z Valdštejna (1569–1638) byl významným českým šlechticem přelomu 16. a 17. století, který na vrcholu své kariéry zastával úřad nejvyššího purkrabího Českého království. Jeho deník tvoří krátké zápisky (původně psané do předtištěného kalendáře, proto limitované prostorem)⁹ často se omezující pouze na poznámku, kde šlechtic ten který den jedl. Najdeme zde ale také zmínky jednak o křtech jeho dětí nebo potomků jiných šlechticů, jednak o těhotenstvích a porodech jeho první ženy Alžběty, o nemocech i úmrtích jeho potomků. Edice je doplněna věcným rejstříkem, který práci s pramenem velmi usnadňuje.

V roce 1998 vydali Václav Bůžek a Josef Hrdlička studii s názvem *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*,¹⁰ na niž navazuje výběrová edice korespondence příslušníků tohoto šlechtického rodu z let 1522–1596. Ačkoli jde pouze o výběr z korespondence, vzhledem k tomu, že autoři se soustředili na dopisy vhodné pro rekonstrukci rodinného života, je tato edice pro potřeby mé práce ideální. Navíc fakt, že edice neobsahuje jen manželskou korespondenci, ale také korespondenci mezi sourozenci a ostatními příbuznými, činí z této práce pramen velice žádoucí, nabízející širší vhled do rodinného života. Z uvedených dopisů lze čerpat informace zejména o očekávání a průběhu těhotenství, o zdravotních problémech s tím spojených a o zdravotním stavu dětí.

K problematice poznávání nižší šlechty přispěl svou edicí rodinné korespondence rytíře Karla Častovce Myšky ze Žlunic Petr

⁸ Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfínského dvořana*. Adam ml. z Valdštejna 1602–1633, Praha 1997.

⁹ O tomto deníku píše podrobně Marie KOLDINSKÁ ve studii *Svět Adama mladšího z Valdštejna optikou jeho deníků* (Příspěvek ke každodennosti a mentalitě renesančního aristokrata), FHB 18, Praha 1997, s. 121–141.

¹⁰ Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA, *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*, OH 6, 1998, s. 145–271.

Mareš.¹¹ Edice obsahuje 73 dopisů, ve kterých nalezneme kromě informací o hospodářských a finančních záležitostech také zmínky o událostech z rodinného života, jakými jsou narození dětí, křtiny, nemoci apod.

Množství informací k tématu obsahuje edice rodinných pamětí Alžběty Lidmily z Lisova.¹² Jde o zápisy z let 1657–1677, které zachycují ve své většině narození, křty, nemoci, úrazy a úmrtí dětí, kromě toho také úmrtí jiných osob z blízkého okolí pisatelky, popř. i jiné důležité události, i když jde spíše o výjimky. Ve většině případů jsou poznámky omezeny na stručný záznam o rodinné události, v některých případech, zejména u smrti některého z potomků, je připojena i zmínka o emocionálním rozpoložení autorky.

Studie Eduarda Maura a Václava Štorka *K demografii české šlechty v 16. století*¹³ obsahuje edici *Knih památných Hynka Krabice z Weitmile*. Hynkovy paměti obsahují stručná data jeho sňatků, úmrtí manželek, narození, jména, příp. úmrtí a místa pohřbu jeho potomků; výjimečně také stručnou poznámku o charakteru dítěte.

Posledním pramenem je edice nejnovější, z pera historika z okruhu jihočeské školy Pavla Marka.¹⁴ Jedná se o edici manželské korespondence lobkovického páru Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna, která obsahuje dopisy jak v jejich originálním, španělském znění, tak v českém překladu, z doby mezi léty 1618 a 1627. Ačkoliv je obsah dopisů zaměřen převážně na řešení politické situace a materiálních problémů, nalezneme zde i cenné informace o rodinných záležitostech a zprostředkovaně i o myšlenkovém světě a hodnotách obou manželů i jejich okolí.

¹¹ Petr MAREŠ (ed.), *Karel Častovec Myška ze Žlunic. Život předbělohorského rytíře ve světle rodinné korespondence*, Ústí nad Labem 2000.

¹² Jana RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova, Rodinné paměti*, Praha 2002.

¹³ Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století* (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek), HD 26, 2002, s. 5–27.

¹⁴ Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*, České Budějovice 2005.

Metody

Základem přístupu k tématu šlechtické každodennosti je biografická metoda, tzn. poznávání života jedinců, na jehož základě se vysvětluje, v čem postoje, názory a zájmy vybraných jedinců vypovídají o vývoji určité skupiny společnosti, v tomto případě šlechty. Biografická metoda má v historiografii tradici od 19. století a je hojně využívána i v současné době.¹⁵

Z moderních badatelských přístupů jsem pracovala zejména s metodou historické antropologie. Pojem historická antropologie existuje zhruba od 80. let 20. století a v současné době prožívá tento obor největší rozkvět v Německu, zejména kolem časopisu *Historische Anthropologie*, spjatého se jmény jako Richard van Dülmen, Alf Lüdtke, Hans Medick nebo Michael Mitterauer. České prostředí se s metodikou historické antropologie seznámilo v knize již zmíněného Richarda van Dülmena *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*.¹⁶ Historické antropologii je v současné době věnován samostatný obor navazujícího magisterského studia na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Historická antropologie se svým zaměřením mimo jiné na bádání o rodině a dějiny každodennosti podstatným způsobem dotýká problematiky těhotenství a dětství. Jako součást historickoantropologické metody je chápán i výzkum vztahů mezi pohlavími – gender studies, resp. gender history, který svou snahou o postižení dějin s ohledem na kulturní formování postavení obou pohlaví tvoří důležitou součást metodiky k uchopení mého tématu. V souvislosti s historickou antropologií je třeba zmínit

¹⁵ Z nejznámějších prací uvedme alespoň: Josef JANÁČEK, *Valdštejn a jeho doba*, Praha 1978¹ a Praha 2003²; Jaroslav PÁNEK, *Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance*, Praha 1989; Petr VOREL, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 1999; Noemi REJCHRTOVÁ, *Václav Budovec z Budova*, Praha 1984; Václav BŮŽEK, *Rytíři renesančních Čech*, Praha 1995; Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.

¹⁶ Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002.

ještě přístup mikrohistorický, který vznikl jako reakce na nedostatečný zájem o člověka v makrohistorii, resp. v politických dějinách. Mikrohistorie se tedy zajímá o lidský element v historii, člověka chápe jako individuum s vlastní identitou.¹⁷ Za nejznámějšího představitele mikrohistorického přístupu je považován italský historik Carlo Ginzburg, který se u nás proslavil zejména knihou popisující výslech furlanského mlynáře před inkvizičním soudem nazvanou *Sýr a červi*.¹⁸ Z dalších autorů lze zmínit Emmanuela Le Roy Ladurieho a Natalii Zemon Davis.

Dalším přístupem, který souvisí s tématem této práce, je přístup francouzských historiků třetí generace školy Annales, pro dané období zejména práce věnované dějinám dětství a rodiny od Phillipa Arièse a Georgese Dubyho.¹⁹ V souvislosti se školou Annales je na místě upozornit také na práce Jeana Delumeaua zabývající se fenoménem strachu v dějinách,²⁰ protože strach v mnoha podobách byl samozřejmou součástí minulosti, a pro rizika spojená s těhotenstvím a porodem to platí dvojnásob.

Pro získání co nejucelenějšího obrazu života raněnovověké šlechty nelze opominout poznatky historické demografie, i přes to, že pro období 16.–17. století neexistuje příliš rozsáhlá pramenná základna pro demografický výzkum (zejména je tu patrný nedostatek evidenčních pramenů). Proto se studium demografie šlechty opírá převážně o šlechtické genealogie. Základními historicko-

¹⁷ Viz článek o vztahu historické antropologie a mikrohistorie: Martin NODL, *Mikrohistorie a historická antropologie*, Dějiny – teorie – kritika 1, 2004, č. 2, s. 237–252.

¹⁸ Carlo GINZBURG, *Sýr a červi*. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600, Praha 2000. Z dalších Ginzburgových významných děl srov. zejm. knihy *Benandanti*. Čarodějnictví a venkovské kultury v 16. a 17. století, Praha 2002, a *Noční příběh*. Sabat čarodějnic, Praha 2003.

¹⁹ Philippe ARIÈS, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime*, Paris 1960; Georges DUBY – Philippe ARIÈS, *Histoire de la vie privée* 3. De la Renaissance aux Lumières, Paris 1986.

²⁰ Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14.–18. století I.–II.*, Praha 1997–1999 a týž, *Hřích a strach*. Pocit viny na evropském Západě ve 13. až 18. století, Praha 1998.

demografickými příručkami jsou *Dějiny obyvatelstva českých zemí*²¹ a *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*,²² resp. příslušné pasáže k ranému novověku, které obsahují důležité informace o podobě raněnovověkých rodin a o míře natality a mortality v daném období. Demografii šlechty se blíže věnuje studie Jaroslava Honce *Populační vývoj šesti generací 125 českých panských rodů v letech 1502–1794*²³ z roku 1969. Autor na základě předem stanovených kritérií vytvořil vzorek panské společnosti, kterou sledoval po šest generací v mužské linii. Podařilo se mu tak vypočítat určité vývojové tendence české šlechty; zejména upozorňuje na depopulační trend v 17. století, který trval až do století devatenáctého, a s ním související materiální důsledky a opatření v aristokratických domácnostech. Pro problematiku historické demografie raněnověké šlechty je nutné upozornit ještě na novější studii Eduarda Maura a Václava Štorka *K demografii české šlechty v 16. století*.²⁴ Autoři studovali paměti šlechtice Hynka Krabice z Weitmile (*Knihy památné Hynka Krabice z Weitmile*) a ukázali možnosti využití takového materiálu z historicko-demografického hlediska. V závěru studie je edice genealogické části těchto pamětí otištěna; jde o velmi stručné zápisky především o narozeních a úmrtích Hynkových potomků.

Současný stav bádání v oblasti každodenního života šlechty a jeho gender aspektu

Výzkum každodennosti má v historiografii již své pevné místo, a šlechtická každodennost obzvlášť. Moderní zahraniční, zejména západní historiografie se takovým výzkumem soustavně zabývá již

²¹ Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.

²² Pavla HORSKÁ a kol., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

²³ Jaroslav HONC, *Populační vývoj šesti generací 125 českých panských rodů v letech 1502–1794*, HD 3, 1969, s. 20–51.

²⁴ E. MAUR – V. ŠTORK, *K demografii*, s. 5–27.

několik desítek let, v Česku je tento trend patrný s mírným zpožděním, přesto zde za tu dobu vznikla řada významných prací, která se neustále rozrůstá o nové příspěvky. V souvislosti s počátky tohoto bádání u nás nelze nezmínit známého českého historika Josefa Janáčka (1925–1994). Janáčková kniha *Ženy české renesance*,²⁵ která vykresluje každodenní život renesančních šlechtických a měšťanských žen, je zásadním dílem jednak pro dějiny každodennosti, jednak i pro „dějiny rodu“ v našem prostředí, a tudíž i důležitou inspirací pro tuto práci. V současné době se šlechtickou každodenností v českém prostředí zabývají především historikové z Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, na prvním místě Václav Bůžek (zejména ženská problematika, viz níže), dále pak Pavel Král (smrt), Josef Hrdlička (stolování), Zdeněk Vybíral a Pavel Marek; mimo tzv. jihočeskou školu působí historikové a historičky z pražského prostředí, a to především Marie Koldinská,²⁶ Petr Maťa,²⁷ Jaroslav Pánek,²⁸ Josef Petráň,²⁹ Eduard Maur,³⁰ dále Noemi Rejchrtová³¹ z Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy.

Pro shrnutí stavu výzkumu v oblasti dané tématem této práce nevystačíme jen s reflexí bádání o každodennosti; je nezbytné zastavit se na chvíli u bádání o „dějinách rodu“, nebo lépe gender history. V současné době má gender history v historické vědě již své pevné místo, a to i v českém prostředí, i když prostor, který je zde problematice genderu věnován, je podstatně menší než v zahraniční, zejména západní historiografii. Přesto lze u nás v posledních letech

²⁵ Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1976¹, 1987², 1996³.

²⁶ Zejména publikace *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha – Litomyšl 2001¹ a 2004².

²⁷ Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.

²⁸ Kompletní Pánkova bibliografie do roku 1998 srov. Eva PROCHÁZKOVÁ (ed.), *Historik Jaroslav Pánek*. Bibliografie literárního díla, Benešov 1998.

²⁹ K dějinám každodennosti zejména čtyřdílná syntéza, jíž je Petráň hlavním autorem a redaktorem, *Dějiny hmotné kultury II/1–2*.

³⁰ Eduard MAUR je odborníkem v oboru historické demografie, je spoluautorem již zmiňovaných prací *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* a *Dějiny obyvatelstva českých zemí*.

³¹ Noemi REJCHRTOVÁ (ed.), *Karel starší ze Žerotína*. Z korespondence, Praha 1982; táž, *Václav Budovec*.

hovořit o rozkvětu takového zkoumání. Institucionálně je zakotveno na Katedře genderových studií při Fakultě humanitních studií (katedru vede Věra Sokolová). Přitom ale zájem o „ženský pohled na svět“ můžeme u nás sledovat již od druhé poloviny 19. století. Prvním historikem, který se tématem žen v dějinách zabýval, byl František Ivan Dvorský (1839–1907), jehož edici³² jsem zmiňovala výše v rámci použitých pramenů. V první polovině 20. století se osudům žen věnoval historik Karel Stloukal, jenž spolu s kolektivem autorů vydal sborník *Královny, kněžny a velké ženy české*.³³ Jedná se o biografická pojednání, která ilustrují úlohu výrazných ženských osobností v českých dějinách. O dalším historikovi, studujícím ženskou otázku, Josefu Janáčkovi, jsem se podrobněji zmiňovala výše. Za podstatné považuji uvést na tomto místě sborník *Žena v dějinách Prahy*,³⁴ který obsahuje příspěvky přednesené na stejnojmenné konferenci pořádané Archivem hlavního města Prahy (konkrétně Jiřím Peškem) v roce 1993. Z příspěvků je patrné, že hlavním účelem celé konference bylo „obhájit“ právo na existenci takového oboru, dokázat, že je nutné doplnit to, co víme o historii, o „ženský pohled“. Obdobím raného novověku ve šlechtickém prostředí se na konferenci zabýval zejména Zdeněk Beneš ve svém pojednání o pohledu raněnovověkého tiskaře a nakladatele Daniela Adama z Veleslavína na ženy,³⁵ který zkoumal prostřednictvím studia Veleslavínovy české adaptace německé „příručky obecní správy“. Informace o bádání v oboru gender history a o základní literatuře a pramenech pro dané období jsem čerpala především z článku Marie Ryantové *Takzvané ženské dějiny*

³² F.I. DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky*.

³³ Karel STLOUKAL a kol., *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha 1940. V devadesátých letech 20. století vyšla tato kniha v podobě obsahující pouze medailóny středověkých a raněnovověkých žen: Jaroslav ČECHURA (ed.), *Královny a kněžny české*, Praha 1996.

³⁴ Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy* (= DP 13), Praha 1996.

³⁵ Zdeněk BENEŠ, *Žena mezi rodinou a obcí*. Obraz ženy v Politii Historici Daniela Adama z Veleslavína, in: *Žena v dějinách Prahy* (= DP 13), Praha 1996.

v českých zemích³⁶ a ze studie Mileny Lenderové *Gender history v českých zemích*.³⁷

Dále bych se ráda zaměřila na konkrétní texty související blíže s tématem práce, tzn. monografie, studie a články, které jsem využila k poznávání způsobu, jakým bylo v raném novověku pojímáno těhotenství a následná péče o potomky ve šlechtických domácnostech. Nejzásadnější práce z českého prostředí pocházejí z pera výše zmíněného českobudějovického historika Václava Bůžka. Václav Bůžek se dlouhodobě věnuje dějinám mentalit a každodenního života šlechty a konkrétně také problematice těhotenství. V roce 1998 spolu s Josefem Hrdličkou editorsky zpřístupnil výběrovou korespondenci posledních pánů z Hradce,³⁸ která je součástí studie *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*.³⁹ Tato studie poskytuje základní představu o tom, co těhotenství ve šlechtické rodině znamenalo, jak ho vnímalo blízké i vzdálenější okolí, jaký význam měly křtiny i jak vypadala péče o potomka po porodu, to vše na příkladu dvou šlechtických rodů. Podrobněji se Bůžek tématu těhotenství věnuje v článku „*Tý naděje budou každý čtyři neděle*“, který vyšel v časopise *Dějiny a současnost* v roce 2001.⁴⁰ V tomtéž roce vyšla Václavu Bůžkovi studie zabývající se taktéž problematikou těhotenství v Česko-slovenské historické ročence.⁴¹ Studie je inspirována historicko-antropologickým přístupem rakouské historičky Beatrix Bastl (o níž se zmíním ještě níže) zaměřeným na studium rituálů v životě raněnovověkých šlechtičen a

³⁶ Marie RYANTOVÁ, *Takzvané ženské dějiny v českých zemích*, Muzejní a vlastivědná práce (ČSPSČ) 40, 2002, č. 4, s. 235–245; viz také další článek této autorky: *K otázkám bádání o ženách raného novověku*, *Studia Rudolphina* 2, 2002, s. 29–37.

³⁷ Milena LENDEROVÁ, *Gender history v českých zemích*, Česko-slovenská historická ročenka 2001, s. 139–146.

³⁸ V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA (edd.), *Výběrová edice*, s. 167–272. Této edici se podrobněji věnuji v kapitole *Prameny*.

³⁹ Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA, *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*, OH 6, 1998, s. 145–272.

⁴⁰ Václav BŮŽEK, „*Tý naděje budou každý čtyři neděle*“. *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*, *DaS* 23, 2001, č. 3, s. 8–13.

⁴¹ Týž, *Těhotenství ve šlechtické domácnosti na prahu novověku*, Česko-slovenská historická ročenka, 2001, s. 169–178.

nahlíží tedy na toto období z hlediska rituálů v životním cyklu. Studii lze považovat za přehledné shrnutí názorů a pohledů šlechticů a šlechtičen na těhotenství a porod. Z knižní produkce V. Bůžka je třeba upozornit zejména na dvě monografie kolektivu autorů z prostředí Jihočeské univerzity: *Dvory velmožů s erbem růže*⁴² a *Věk urozených*,⁴³ v této souvislosti zejména na část *Od kolébky do truhly*, která je věnována životnímu cyklu šlechtice z pohledu každodenního života. Nelze vynechat ani Bůžkův příspěvek ve sborníku *Eva nejen v ráji*,⁴⁴ nazvaný *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, stručně shrnující základní informace o šlechtickém rodinném prostředí. Z téhož sborníku si dále pozornost zaslouží především články Marie Ryantové *Polyxena z Lobkovic* a Pavla Krále *Žena a smrt v 16. a 17. století*. Pavel Král, odborník na problematiku smrti a pohřbů české aristokracie na počátku novověku,⁴⁵ zde uvádí příčiny vysoké dětské úmrtnosti a popisuje vnímání smrti jednotlivých členů rodiny jejich okolím. Dále je téma šlechtického rodinného života s ohledem na gender problematiku zpracováno v publikaci *Každodennost renesančního aristokrata* od Marie Koldinské,⁴⁶ kterou jsem zmiňovala již v souvislosti s bádáním o každodennosti; totéž platí o monografii Petra Matěje *Svět české aristokracie*.⁴⁷

I když by se z uvedeného výčtu mohlo zdát, že je v českém prostředí téma zpracováno dostatečně, přesto zde stále chybí syntézy komplexního charakteru, které by se věnovaly přímo „dějinám žen“ raného novověku. Pro taková díla je zatím stále nutné obracet se na

⁴² Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže*. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce, Praha 1997.

⁴³ Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených*. Šlechta v českých zemích na prahu novověku, Praha – Litomyšl 2002.

⁴⁴ Milena LENDEROVÁ a kol., *Eva nejen v ráji*. Žena v Čechách od středověku do 19. století, Praha 2002.

⁴⁵ Pavel Král vydal v roce 2001 obsáhlou studii spojenou s edicí pramenů *Mezi životem a smrtí*. Testamenty české šlechty v letech 1550–1650, České Budějovice 2001; nověji pak také monografii *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004.

⁴⁶ Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha – Litomyšl 2001, kap. *Rodinný život, Erotika a sex, Umírání a smrt*, s. 31–56; 117–135; 175–192.

⁴⁷ Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.

literaturu zahraniční. V zemích jako je Německo, USA, Anglie či Francie knihy s touto tematikou vycházejí a těší se i zájmu laické veřejnosti. Na tomto místě zmíním alespoň ty, které jsou natolik obecné, že se dají adaptovat i na naše prostředí. K nejzákladnější literatuře pro téma každodennosti šlechticů patří nepochybně kniha rakouské autorky Beatrix Bastl *Tugend, Liebe, Ehe*.⁴⁸ Bastl se zaměřila na svět šlechtických žen v pojetí braudelovské kategorie „longue dureé“ a práce tak zabírá období téměř tří set let.⁴⁹ Autorka vypráví jednotlivé příběhy žen čerpané z ego-dokumentů a zároveň popisuje také obecnější tendence v tehdejší společnosti ve vztahu k ženám a ve vztahu žen k sobě samým. Metodicky je zde zřejmá inspirace francouzskou školou Annales. Dalším důležitým dílem je kniha německé historičky sociálních dějin Heide Wunder *Er ist die Sonn', sie ist der Mond*.⁵⁰ Tato práce se zaměřuje především na „ženské“ dějiny v kontextu společenských změn v západní Evropě s těžištěm v 15. a 16. století. Wunder zde postihuje proces, ve kterém se mění jak sociální status ženy, tak funkce rodiny – manželství se stává pro muže i ženy převažujícím způsobem života, kde se v jednom místě spojuje domov a pracoviště a kde se oba podílejí na organizaci domácnosti. Z německy mluvícího prostředí pochází další důležité dílo. Jedná se o knihu *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*⁵¹ historika z vídeňské univerzity Haralda Tersche. Autor měl k dispozici velké množství ego-dokumentů z rakouského pozdněstředověkého a raněnovověkého šlechtického, měšťanského a církevního prostředí a naznačil čtenáři

⁴⁸ Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehe*. Die adelige Frau in der frühen Neuzeit, Wien – Köln – Weimar 2000.

⁴⁹ Více srov. Václav BŮŽEK, recenze knihy *Tugend, Liebe, Ehe*, ČČH 99, 2001, č. 2, s. 318–322.

⁵⁰ Heide WUNDER, *Er ist die Sonn', sie ist der Mond*. Frauen in der Frühen Neuzeit, München 1992.

⁵¹ Harald TERSCH, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650)*. Eine Darstellung in Einzelbeiträgen, Wien – Köln – Weimar 1998.

možnosti práce s nimi a jejich interpretace.⁵² Z další literatury je třeba zmínit publikaci *Women of the Renaissance*⁵³ americké historičky Margaret L. King. Autorka podává v této monografii ucelený pohled na ženy všech sociálních vrstev v období let 1350–1650. Zabývá se různými sociálními úlohami ženy ve společnosti jakožto matky, dcery, manželky, vdovy a pracující ženy, a dále se věnuje zvláštním skupinám žen, jako byly ženy oddané církvi, vzdělané ženy apod.

Tento výčet literatury samozřejmě není vyčerpávající, nicméně soustředila jsem se alespoň na nejdůležitější texty. Na další, speciálněji zaměřené studie, budu odkazovat v příslušných kapitolách své práce.

⁵² Více srov. Václav BŮŽEK, recenze *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*, ČČH 97, 1999, č. 2, s. 404–405.

⁵³ Margaret L. KING, *Women of the Renaissance*, Chicago – London 1991.

II. TĚHOTENSTVÍ

„Račte věděti, že se děkuji pánu Bohu na svém zdraví dobře mám i s svým břichem neb již co to těsto kyne; pán Bůh rač mi od něho, když čas přijde, pěkně pomoci.“

Anna Hradecká z Rožmberka manželovi Jáchymovi z Hradce,

15. dubna 1558⁵⁴

Těhotenství bylo a je neobyčejným obdobím v životě každé ženy. S rozvojem medicínské vědy v posledních desetiletích je tato výjimečnost stále více zdůrazňována a těhotným ženám je věnováno nesrovnatelně více péče než dříve, nejen ze strany lékařů a rodiny, ale v podstatě se dá hovořit o celospolečenském trendu. Tento vývoj přispěl k velkému snížení úmrtnosti jak ženské, tak novorozenecké, zároveň však také k podstatnému snížení natality.⁵⁵ Tento moderní demografický trend se v Evropě prosazuje s různými posuny zhruba od 18. století, v našem prostředí spíše později. V období raného novověku byla ale situace naprosto odlišná. Medicína byla na velmi nízké úrovni, lékaři měli zkreslené informace o ženském těle odvozené z představy těla mužského, jen s jediným rozdílem v podobě dělohy, která byla považována za jakési „centrum“ ženského těla. Navíc péče o těhotné ženy stála v lékařské vědě až do konce 18. století na naprostém okraji zájmu, zejména kvůli názoru, že proces zplození je výhradně mužskou iniciativou a žena zde má pouze pasivní roli jakožto příjemce.⁵⁶ Budoucím matkám se proto v době těhotenství nedostávalo lékařské péče a byly tak odkázány na rady a pomoc zkušenějších žen.

⁵⁴ F. I. DVORSKÝ, *Staré písemné památky*, s. 101.

⁵⁵ K demografii rodiny srov. Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1997.

⁵⁶ Více srov. Daniela TINKOVÁ, *Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, *ĎaS* 26, 2004, č. 1, s. 7–11.

Specifika těhotenství ve šlechtickém prostředí

Šlechtické prostředí má v otázce těhotenství své zvláštnosti v porovnání s jinými sociálními vrstvami. Předně zde hraje roli snaha o zachování posloupnosti rodu, což se stávalo prvořadým úkolem manželství okamžitě po svatbě a jeho naplnění bylo považováno za manželskou povinnost jakožto záruka sociální stability.⁵⁷ To však mohl zaručit pouze potomek mužského pohlaví, neboť jen on mohl být plnoprávným dědicem a pokračovatelem rodu. Radost z narození dcery tak byla přece jen menší a ekonomický účel sňatku tak zůstával nadále nenaplněn. Proto ve šlechtické domácnosti nabývá očekávání nového rodinného přírůstku jiného rozměru oproti nižším společenským vrstvám, kde tento faktor nenalezneme.

Navíc pokud se manželskému páru početí nedařilo, důsledky byly nepříjemné zvláště pro ženu, která tak jednak ztrácela sociální prestiž, jednak jí byla takřka vždy za takovou situaci připisována vina; i případnou léčbu, jako např. lázeňské koupele, magické rituály apod., podstupovaly vždy partnerky.⁵⁸ Neplodnost byla pro manžele tíživým problémem, neboť v případě bezdětného manželství hrozilo přerušení linie dědické posloupnosti. To vše samozřejmě nepříznivě ovlivňovalo psychiku obou manželů a jejich nejbližšího okolí, a tím také domácí atmosféru. Stávalo se však také, že se urozený pár potomka dočkal až v pokročilejším věku, kdy už v to oba téměř nedoufali a hledali náhradního dědice rodového jména i majetku. Důkazem, jak moc manželský pár po potomkovi toužil, je např. malířská výzdoba některých místností rožmberského sídla v Českém Krumlově a loveckého letohrádku Kratochvíle u Netolic, kterou nechal zhotovit

⁵⁷ O tom např. V. BŮŽEK, *Těhotenství*, s. 169; nebo Beatrix BASTL, *Mezi mocí a bezmocí. Úvahy o každodenním životě šlechticů v raném novověku*, *ĎaS* 16, č.3, 1994, s. 24–26.

⁵⁸ B. BASTL, *Tugend*, kap. *Zyklus und Schwangerchaft*, s. 431–432; Václav BŮŽEK, *Těhotenství*, s. 173; podobně TÝŽ, „*Tý naděje*“, s. 11. Je známo, že lázeňské procedury a jiné druhy soudobého léčení neplodnosti podstupovala Polyxena Lobkovická z Pernštejna; o tom např. V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Věk urozených*, kap. *Potomci*, s. 271.

Vilém z Rožmberka,⁵⁹ ani takové umělecké dílo mu však k potomkovi nepomohlo a Vilém zůstal bez dědice.

V případě, že byli oba manželé zdraví a v plné kondici, začínal pro šlechtickou ženu krátce po svatbě často koloběh těhotenství a porodů následujících po sobě jen s malými přestávkami. Tento cyklus byl často ukončen buď až na sklonku manželčina produktivního věku, nebo dříve úmrtím jednoho z partnerů. O plodnosti své dcery se vcelku vtipně zmiňuje Zuzana Černínová synovi Humprechtovi v září roku 1647: „*Evička opět bude křtiny strojiti někdy k velkonoci, hodila by se do pustý vsi, že jest tak plemenná.*“⁶⁰

Pro poznávání pocitů ohledně těhotenského období je nejvhodnějším pramenem epistolografický materiál, neboť v rodinných pamětech či denících se pisatelky či pisatelé zmiňují spíše o samotném narození dětí a následných křtinách, ne však o průběhu těhotenství. Naopak korespondence je pro tuto problematiku vítaným pramenem, jelikož příslušníci aristokratických rodin si mezi sebou rádi a často vyměňovali informace o zdravotním stavu manželky, sestry či dcery, a nevynechali příležitost pochlubit se tak významnou událostí, jakou pro ně těhotenství bezesporu bylo.

Početí

Intimní soužití manželského páru bylo od okamžiku sňatku pod vlivem církve. Náboženství hrálo významnou úlohu v životech všech členů rodiny, ať se hlásili ke katolické církvi či k některému z nekatolických vyznání. Sex byl považován výlučně za „nástroj“ k plození potomků

⁵⁹ O tom více Jan MÜLLER, *Zámecká sídla*, in: V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů*, s. 36–37.

⁶⁰ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 192.

jakožto základní povinnosti křesťana⁶¹ a jedině za tím účelem měl být provozován. Během raného novověku lze navíc vysledovat i jistý posun v názoru na manželský sex, jakousi obavu, že ani styk v manželství není „křesťansky cudný“.⁶²

Sexuální život manželského páru začínal o svatební noci. Na rozdíl od ženicha, který obvykle získal první sexuální zkušenosti během kavalírské cesty, nevěsta měla do prvního manželství vstoupit jako panna. Jsou však známy případy, kdy tato zásada dodržena nebyla a nevěsta přicházela do manželského svazku s intimní zkušeností.⁶³ Je otázkou, kolik ještě takových podobných poklesků zůstalo nám a i současníkům utajeno. Svatební noc, ať už byla či nebyla pro novomanžele prvním sexuálním zážitkem, byla tedy prvním legitimním pokusem o zplodění potomka.

Prvním signálem, který manželům sliboval možnost očekávání potomka, bylo přerušení menstruačního cyklu ženy. Menstruace byla od dávných dob vnímána jako něco nečistého a nebezpečného, něco, co ženu spojuje s ďáblem; věřilo se dokonce, že existuje reálné riziko nákazy touto „nečistotou“ skrze fyzický kontakt.⁶⁴ Na druhou stranu bylo ale známo, že přerušení cyklu je předzvěstí otěhotnění. Menstruační krvácení tak bylo vnímáno do určité míry ambivalentně – z teologického hlediska byl jeho význam jednoznačně negativní, v praktickém životě pak bylo vnímáno spíše jako očišťující proces,⁶⁵

⁶¹ Marie Koldinská hovoří v této souvislosti dokonce o upjatosti a rigiditě, specifické pro české prostředí; viz M. KOLDINSKÁ, *Každodennost*, kap. *Erotika a sex*, s. 117–135.

⁶² B. BASTL, *Mezi mocí*, s. 25.

⁶³ M. KOLDINSKÁ, *Každodennost*, s. 129; jako příklad je zde podrobně popsán osud Elišky Kateřiny ze Smiřic; Václav Březan zase popisuje otěhotnění neprovdané Anny Litické (členky fraucimoru Kateřiny Rožmberské z Ludanic), jíž do jiného stavu přivedl služebník Petra Voka; Jaroslav PÁNEK (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků II*, Praha 1985, s. 482–483.

⁶⁴ Viz B. BASTL, *Tugend*, kap. *Zyklus und Schwangerschaft*, s. 435–437.

⁶⁵ Od 2. století byl rozšířen názor, že žena je od přírody studená a vlhká, muž naopak horký a suchý – žena proto není schopna „spálit“ špatné tělní tekutiny a musí tudíž škodlivou krev vylučovat pravidelným menstruačním krvácením – tato krev byla považována za jedovatou, mající škodlivé účinky pro ty, kdo by s ní přišli do styku; viz B. BASTL, *Tugend*, kap. *Zyklus und Schwangerschaft*, s. 441; nebo také D. TINKOVÁ, *Věčně nemocná žena*, s. 8.

který je nezbytný pro to, aby se žena mohla stát matkou. Jakmile se tedy pravidelný cyklus nedostavil, uvažovalo se o možnosti těhotenství. O době, kdy si manželé ještě nemohli být jisti, zda skutečně došlo k početí, hovoří prameny jako o „naději“ – tj. času, kdy manželé i ostatní členové rodiny čekali a doufali, že se opravdu podařilo dítě počít.⁶⁶ Zmínky o „naději“ nalezneme poměrně často v dobové šlechtické korespondenci; nejznámější je úryvek z dopisu Anny Hradecké z Rožmberka manželovi Jáchymovi z Hradce ze 4. března 1558, v němž pisatelka hovoří o své švagrové, třetí manželce Viléma z Rožmberka: *„A taky mi pan purkrabie pravil, že jest vdy ještě v naději naše mladá paní, paní a že jest její veliký nepřítel, kdo by řekl, že toho není; a tak já již porozumívám, že ty naděje vdy budou každý čtyři neděle.“*⁶⁷ Ani tato manželka však Vilémovi potomka neprodila a všechna jeho manželství nakonec zůstala bezdětná. Informaci o možnosti pozeňnaného stavu nalezneme také v dopise Zuzany Černínové synovi Humprechtovi z 29. listopadu 1652: *„Ačkoliv má nejmilejší paní dceruška nyní příležitost s žaludkem trpí, to již musí býti, bohdá to na dlouze nebude trvati, jak bohdá živé děťátko bude, již to nechutenství pomine, já myslím, že již přes dva měsíce paní dceruška těhotná bohdá jest.“*⁶⁸

Pokud se očekávání naplnilo a těhotenství potvrdilo, hovořilo se o „dobrej naději“, např. v dopise Anny Hradecké z Rožmberka manželovi Jáchymovi z Hradce ze 4. října 1556, kde podává zprávu o těhotenství Kateřiny Hradecké z Valdštejna: *„Vo paní Zachariášový račte věděti, že jest ještě vždy v dobrej naději a zejtra jí bude devět neděl, pán Bůh rač dáti s prospěchem ten čas.“*⁶⁹ Pro šlechtičnu tak

⁶⁶ O tom V. BŮŽEK, *Těhotenství*, s. 173.

⁶⁷ F. I. DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky*, s. 100; Vilém s manželkou si potomka horoucně přáli a každý sebemenší náznak, že by manželka mohla být v jiném stavu, pro ně znamenal novou naději. Jasným důkazem je zmínka v rožmberských pamětech, kdy k Anně Marii z Bádenu byla povolána porodní bába s domněním, že je Anna Marie těhotná, nakonec se však ukázalo, že šlo jen o „nějaký votok a nezdraví“; M. KOLDINSKÁ, *Každodennost*, kap. *Rodinný život*, s. 40.

⁶⁸ F. I. DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky*, s. 386.

⁶⁹ V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA (edd.), *Výběrová edice*, s. 206.

začalo období, kdy jí byla věnována zvýšená pozornost, i když převážně ze strany ženské části domácnosti; muži se v první fázi těhotenství omezovali většinou pouze na informace o zdravotním stavu a základní vědomosti v oblasti péče o nastávající matku tak byly známy spíše ženské části raněnovověké šlechtické domácnosti. Vzájemná podpora a pomoc mezi ženami v období gravidity tak byla chápána v podstatě jako společenská povinnost, jako určitý druh sociální prestiže.⁷⁰

Kvůli všeobecně nízké úrovni znalostí základů anatomie a fyziologie lidského těla bylo těhotenství sledováno téměř výlučně skrze jeho vnější znaky.⁷¹ Zprávy o svém stavu podává např. Anna Hradecká z Rožmberka v dopisech svému choti: „*I já s svým břichem zdráva a čerstva jsem i to dělátko ve mně, z čehož pán Bůh rač býti pochválen.*“⁷² Při svém dalším těhotenství informuje o fyzických změnách – zakulacující se břicho přirovnává k těstu: „*....neb již co to těsto kyne....*“⁷³ O zhruba tři měsíce později píše: „*.... neb již jen čtyři neděle do této soboty příští před sebou mám, a s dostatek to na sobě poznávám, že jich nevyhodím, neb tento celý týden vždycky mne pobolívá; již pak nevím, jak se mnou milej Bůh dále naložiti ráčí.*“⁷⁴ Reflexi gravidity jinou osobou nalezneme v korespondenci Zuzany Černínové se synem Humprechtem, kde mu sděluje, jak probíhá toto období u její dcery Evy Polyxeny. Zprávy v dopisech dokazují, že těhotným ženám nebyla během těhotenství v té době věnována žádná lékařská pozornost a budoucí matky tak byly odkázány na to, jak s nimi „naloží příroda“. Existovalo ale povědomí o tom, že prospívání plodu lze ovlivnit, např. konzumací určitých potravin.⁷⁵ Přesná délka těhotenství nebyla v raném novověku ještě známa, termín porodu se proto špatně odhadoval a v mnoha případech se odhad od vlastního

⁷⁰ B. BASTL, *Tugend*, s. 450.

⁷¹ V. BŮŽEK, „*Tý naděje*“, s. 11.

⁷² F. I. DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky*, s. 90.

⁷³ Tamtéž, s. 101.

⁷⁴ Tamtéž, s. 102.

⁷⁵ B. BASTL, *Tugend*, kap. *Zyklus und Schwangerschaft*, s. 448.

narození vzdaloval i o desítky dní. O nečekaně dlouhé graviditě své dcery se zmiňuje Zuzana Černínová – 24. listopadu 1645 píše: „*Evička ještě neleží, než každou hodinu se čeká....*“⁷⁶ O osm dní později opakuje stejnou větu, 16. prosince připojuje zmínku, že Evička „*ještě v šestinedělích neleží,*“⁷⁷ totéž o týden později, a 29. prosince se již synovi svěřuje s jistými obavami: „*...dvakrát jsme již bábu měli, ona nic přece neslehla, nevím, kdyť slehne.*“⁷⁸ Eva Polyxena porodila nakonec až 6. ledna 1646.

Těhotenský stav byl jistě obdobím pro každou šlechtičnu výjimečným, i přes to, že nezřídka stavem téměř trvalým, kdy žena otěhotněla prakticky vzápětí po porodu (stále se opakující cyklus otěhotnění – porod – v některých případech kojení – otěhotnění).⁷⁹ To mělo vícero důvodů. Jedním z hlavních byla snaha zajistit dědice-pokračovatele rodu, což při obrovské kojenecké a dětské úmrtnosti znamenalo nutnost usilovat o zplození co největšího počtu dětí. Čím více potomků manželé měli, tím se zvyšovala šance, že se alespoň část z nich dožije dospělého věku a bude moci převzít rodový majetek. Dalším důvodem, proč většina žen trávila v jiném stavu většinu svého produktivního života, byla pouze základní představa o nejjednodušší antikoncepci,⁸⁰ která neumožňovala partnerům výrazněji regulovat plodnost. Není pochyb o tom, že časté porody byly pro ženské tělo obrovskou zátěží a nejednou tak docházelo k totálnímu vyčerpání organismu, majícího za následek vážná onemocnění, potrat nebo smrt.⁸¹

⁷⁶ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 62.

⁷⁷ Tamtéž, s. 70.

⁷⁸ Tamtéž, s. 80.

⁷⁹ M. L. KING, *Women*, kap. *Mother and Child*, s. 2–3.

⁸⁰ O tom např. M. KOLDINSKÁ, *Každodennost*, kap. *Erotika a sex*, s. 117–135; nebo Jindřich FRANCEK (ed.), *Příběh tajné lásky*. Eliška Kateřina Smiřická a její sexuální skandál, Praha 2005. Raněnovověké páry znaly antikoncepční metodu v podobě přerušovaného pohlavního styku, která byla pravděpodobně běžně využívána, i přesto, že byla zakázána jak katolickou, tak evangelickou církví.

⁸¹ Srov. např. M. L. KING, *Women*, kap. *Mother and Child*, s. 5.

Průběh těhotenství

Péče o nastávající matku během těhotenství byla, jak je naznačeno výše, v rukou ženské části šlechtické domácnosti – nejbližšího ženského příbuzenstva a fraucimoru. Z rodinné korespondence lze vypočítat zvýšenou pozornost věnovanou budoucí rodičce ze strany okolí, zejména matky, spojenou s blížícím se předpokládaným termínem porodu. Závěrečnou fázi těhotenství trávily šlechtičny ve většině případů na svém sídle, popř. u své matky.⁸² Obě situace jsou zmíněny v korespondenci Zuzany Černínové v souvislosti s její dcerou; v roce 1645 zůstávala Eva Polyxena u matky (*„Evička ještě neleží, než každou hodinu se čeká, již 3 neděle stále u mne lýchá.“*),⁸³ roku následujícího trávila poslední chvíle těhotenství u sebe doma (*„Evička se na každou chvíli do kouta strojí,⁸⁴ panna kmotra ji bude v šestinedělích opatrovatí, bude v svém domě ležeti“*).⁸⁵ Také Jindřich Hýzrle svěřil těhotnou manželku do péče její matky: *„Poněvadž v tom čase byla manželka moje nejmilejší zase v požehnaném stavu, dovezl jsem ji k její paní materi do Jílového, aby u ní v šestinedělí ležet mohla.“*⁸⁶ Anna Hradecká z Rožmitálu byla nablízku manželce svého syna Jáchyma z Hradce: *„..., neb já hned včera i s Menhartem a s Mandú a pannú Esterú jela a z včasný veliký potřeby k svý nejmilejší paní dceři, manželce Tvý, sem se utekla a již zde při paní do čtvrtku pobudu, poněvadž paní má bohdá v jméno boží v čtvrtek z toho kouta vstátí a do kostela ke mši jíti, abych se paní také šla s naším milým dítětem, abych paní doprovodila.“*⁸⁷ Největší péče byla věnována prvorodičkám, neboť první porod byl považován za nejnebezpečnější. Až v posledních dnech před očekávaným narozením se do péče o budoucí matku zapojil i manžel, i když spíše

⁸² V. BŮŽEK, *Těhotenství*, s. 176.

⁸³ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 137.

⁸⁴ „... do kouta se strojí...“ je často používané spojení charakterizující blížící se porod, často jej najdeme právě v korespondenci Zuzany Černínové.

⁸⁵ Tamtéž, s. 137.

⁸⁶ L. PETRÁŇOVÁ a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrle*, s. 282.

⁸⁷ V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA (edd.), *Výběrová edice*, s. 213.

organizačně – jeho úkolem bylo zpravidla zařídít několik důležitých věcí, zejm. sehnat kmotry.⁸⁸ Z hlediska prestižního šlo o velice důležitý úkol (viz pasáž o křtinách).

Z toho, jak často bývali muži informováni buď manželkou osobně nebo prostřednictvím svých příbuzných o zdravotním stavu budoucí matky v korespondenci lze usuzovat, že politicky a společensky exponovaní šlechtici často trávili podstatnou část, ne-li celé období těhotenství svých manželek mimo domov a zprávy v dopisech tak pro ně byly jediným kontaktem, který s manželkou měli. Většina z nich se ale snažila zařídít pracovní a cestovní záležitosti tak, aby mohli alespoň poslední dny těhotenství a první dny šestinedělí trávit doma s rodinou a pomoci s organizací záležitostí souvisejících s porodem a následným křtem. Jako výjimka může působit Jindřich Hýzrle z Chodů, kterému byla kariéra u vojska přednější než dění doma a tak zprávu o narození potomka nejednou obdržel na cestách. Když už trávil nějaký čas doma u manželky, nebylo to nadlouho: *„Přijel jsem domů právě v tom čase, kdy náš Pán Bůh manželku mou nejmilejší dcerou Ludmilou Polyxenou obdařil, která 16. října léta 1605 na svět přišla. Nemohl jsem se však doma zdržet víc než osm dní, ...“*⁸⁹

Potrat

Doposud jsme brali v úvahu jen těhotenský stav bez zdravotních či jiných komplikací. Je třeba ale upozornit na problém potratů, které, soudě podle relativně četných zmínek v ego-dokumentech, byly častou součástí šlechtické každodennosti a zároveň zdrojem velkých obav obou partnerů. O potratu se několikrát zmiňuje Adam mladší z Valdštejna ve svém deníku, např.: *„Dnes sme jeli na Rosice, paní maršálová potratila“*, nebo *„Dnes se mý nejmilejší ženě zle vedlo, tak*

⁸⁸ O tom V. BŮŽEK, *Těhotenství*, s. 175–176; stejně tak Týž, *„Tý naděje“*, s. 12.

⁸⁹ L. PETRÁŇOVÁ a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla*, s. 217.

že jest potratila mezi desátou a jedenáctou hodinou o polednách.⁹⁰ Hynek Krabice z Weitmile se dokonce o jedné se svých manželek, Elišce z Doupova, vyjádřil takto: „Však na větším díle nebohá pro velikou nestatečnost potracovala.“⁹¹ Celkem zažila Eliška sedm potratů a zemřela již ve 31 letech; bezpochyby měla na její smrti podíl vyčerpávající, prakticky nepřetržitá gravidita. Hynkova další manželka, Eliška Protivínská, v době sňatku teprve patnáctiletá, strávila v těhotenství také většinu času a nevyhnul se jí ani potrat: „Léta LXXI [1571] na den s[vatéh]o Bartoloměje [24. 8.] potratila pacholátko již v pěti měsících.“⁹² Kromě samovolných potratů, které byly následkem nějaké vnitřní poruchy, hrozilo ještě nebezpečí potratu zaviněného zvnějšku – např. velkou námahou při zvedání těžkých věcí, chůzí na dlouhé vzdálenosti, nebo i leknutím.⁹³

Těhotenství a očekávání narození dítěte bylo tedy sice vnímáno jako radostná událost, bylo však poznamenáno obavami o zdraví a život matky i nenarozeného potomka. Všudypřítomný strach ze smrti, především ze smrti předčasné, nenadálé, byl v tomto životním období ještě intenzivnější.⁹⁴ Dokladem příprav na smrt je např. sepisování ženských závětí před porodem. Důvodem k pořízení testamentu byla především snaha o zabezpečení potomka.⁹⁵ Dalším důkazem obav z blížícího se porodu byly časté přimlvy k Bohu za hladký průběh porodu a zdraví matky i novorozeněte, např. v dopise Zuzany Černínové synovi Humprechtu Janovi: „... přispějž nám vnově narozený děřátko, Kriste Ježíši, na pomoc ráčiž nám ten svatej pokoj dáti!“,⁹⁶ často se vyskytuje také formulace „Pán Bůh rač jí pomocníkem bejtí!“⁹⁷

⁹⁰ M. KOLDINSKÁ – P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfínského dvořana*, s. 214 a 253.

⁹¹ E. MAUR – V. ŠTOREK, *K demografii*, s. 24.

⁹² Tamtéž, s. 26.

⁹³ B. BASTL, *Tugend*, s. 452.

⁹⁴ J. DELUMEAU, *Strach I.*, kap. *Kdo se bál a čeho?*, s. 33–40.

⁹⁵ O tom P. KRÁL, *Mezi životem*, kap. *Život a smrt*, s. 73–74.

⁹⁶ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 79–80.

⁹⁷ Tamtéž, s. 142.

III. POROD

„Dne 10. májí, totiž v pátek před 10. hodinou německou večer, počala jsem stonati k porodu a před 1. německou již s půl noci, totiž 11. máje v sobotu, pán Bůh mně ráčil milostivým pomocníkem bejti a synáčka ku potěšení nám rodičům na tento bídný svět dáti ráčil.

Z čehož jeho nejsvětější jméno na věky buď chváleno a královna milosrdenství. Narodil se na znameních mezi lvem a pannou. Baba při mně byla Magdalena Maleská z Košetic.“

Alžběta Lidmila z Lisova ve svých pamětech roku 1658⁹⁸

Narození dítěte bylo pro ženu nejen z aristokratických kruhů bezesporu zásadním životním mezníkem a zároveň velkou událostí pro celou rodinu. Jak velký význam narození potomka pro tehdejší urozené páry mělo, dokládá např. i obsah některých šlechtických pamětí, ať už z pera žen či mužů, který byl často zaměřen takřka výlučně na záznamy o narozeních dětí, jejich křtech a hojně také jejich úmrtích. Příkladem takových ego-dokumentů jsou třeba rodinné paměti Alžběty Lidmily z Lisova⁹⁹ nebo Hynka Krabice z Weitmile.¹⁰⁰ Ale ani Jindřich Hýzrla z Chodů, jehož příběhy jsou většinou spíše vyprávěním o cestách, které vykonal, a dobrodružstvích, která při nich zažil, neopomínal do textu vložit zmínku o tom, že mu manželka porodila syna či dceru: *„Když jsem dojel domů, daroval náš milý Pán Bůh manželce mé nejmilejší opět léta 1606 na den Božího narození syna, kterého jsem pak na den novoroční nechal pokřtít jménem Karel.“*¹⁰¹ To, myslím, názorně ukazuje, jak důležitou událostí takový příchod nového života byl.

V době předpokládaného data porodu muselo být vše připraveno a zařízeno. K rodičce byla nejprve pozvána žena, většinou kmotra,

⁹⁸ J. RATAJOVÁ, (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 77.

⁹⁹ Tamtéž.

¹⁰⁰ E. MAUR – V. ŠTOREK (edd.), *K demografii*, s. 23–26.

¹⁰¹ L. PETRÁŇOVÁ a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla*, s. 220.

kteřá na ni dávala pozor. Zůstávala zpravidla do konce šestinedělí. O tom píše i Zuzana Černínová 29. prosince 1646: „*Evička ještě neleží v koutě, přece je již 7 neděl panna teta u ní, bude tam až přes šestineděle.*“¹⁰² U samotného porodu pomáhala porodní bába, která do domácnosti přišla ke dni, kdy byl očekáván porod. Obstarání porodní báby bylo většinou úkolem manžela.¹⁰³ Jelikož porodní báby neměly žádnou lékařskou průpravu a jejich práce se omezovala na „pomáhání přírodě“,¹⁰⁴ byl kladen důraz na to, aby šlo o ženu zkušenou a osvědčenou, nejlépe doporučenou přáteli.

Přípravy na porod

Čekání na okamžik porodu bylo naplněno jednak radostným doufáním, jednak velkými obavami o matku i dítě; to je patrné např. z listu Anny Hradecké z Rožmberka, očekávající narození potomka, manželovi Jáchymovi z Hradce z roku 1556: „*A poněvadž mě taky ta potřeba nastane, Vaší Milosti věřím jako srdci svýmu, že mne, svou Aničku, vopustiti neračte, a tý cesty pohledati, abyste ráčili bohdá prve do domů svýho přijeti, než slehnu. A snad se i to může trefiti, že již více se pro mne neračte zaneprázdnovati, neb to stojí v rukou božích, jak já odtud přijdu a jaký mý sležení bude.*“¹⁰⁵ Tentýž dojem navozuje i krátká prosba za bezproblémový porod při jejím dalším těhotenství v dopise roku 1557: „*Ač pro tu nástrahu sem, abych to naše dělátko pěkně dovésti mohla, pán Bůh rač mi v tom sám pomocník bejti.*“¹⁰⁶ Nebezpečí komplikací, nezřídka vedoucích i k úmrtí rodičky i dítěte, bylo veliké a neexistovaly efektivní prostředky k tomu, aby se mu dalo

¹⁰² Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 147.

¹⁰³ Srov. Václav BŮŽEK, *Těhotenství*, s. 176.

¹⁰⁴ Viz Daniela TINKOVÁ, *Věčně nemocná žena*, s. 10.

¹⁰⁵ V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA (edd.), *Výběrová edice*, s. 199

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 221.

zabránit.¹⁰⁷ Porodní báby spíše než na mizivé znalosti z medicíny spoléhaly na sílu přírody a nadpřirozených sil. Porodnictví jako lékařský obor se v Evropě začalo rozvíjet až v 18. století a věnovali se mu především muži. Tomu, aby se porodnictví stalo efektivnější a profesionálnější disciplínou v prvních dvou stoletích novověku bránila především nízká gramotnost a nevzdělanost těchto žen, navíc ovlivněných silným náboženským cítěním,¹⁰⁸ což byla příčina toho, proč rady z tehdy vycházejících porodních příruček zůstávaly jen teorií.¹⁰⁹ Porod byl (nejen) proto spojen s mnoha pověrami a rituálním chováním.¹¹⁰ Dokladem toho může být i zázračný příběh v závěru paměti Jindřicha Hýzrla z Chodů. Jindřich nechal v pokoji své manželky, která očekávala narození potomka, umístit „obraz naší Paní Sedmiboletné, aby mohla mít denně (se svolením Jeho Eminence pana kardinála z Harrachu) svou mši.“¹¹¹ Po narození dítěte vytékala z tohoto obrazu krev, která „jak se Ježíškovi k nosu dostala, rozdělily se její dva praménky kolem nosu, pod ním se zase spojily a pak až k okraji pokračovaly. Dvě kapky dopadly na mou modlitební knížku, oficiem naší milé Paní, která na oltáři otevřená ležela (modlil jsem se předtím sedm zpovědních žalmů),...“¹¹² Přímluvy k Bohu a panně Marii pak byly doporučovány ženám v okolí, které měly těžký a dlouhý porod. Jindřich s manželkou pak jako dík za takový zázrak dali obraz na oltář v kostele v Sušici, aby mohl pomáhat nejen jim, „ale všem lidem, kteří se za přispění modlí, zvláště pak prosby žen před

¹⁰⁷ Některé zákroky, které měly zachránit alespoň jednoho z obou byly sice poměrně běžně prováděny, málokdy však byly úspěšné. K takovým patří kupříkladu pokusy zachránit po smrti matky alespoň dítě císařským řezem. Více B. BASTL, *Tugend*, kap. *Ent-bindung und Gebürtenbücher*, s. 457–458; také M. KOLDINSKÁ, *Každodennost*, kap. *Rodinný život*, s. 42.

¹⁰⁸ Vývoji péče o gravidní ženy od starověku až po novější dobu se věnuje Antonín DOLEŽAL, *Od babictví k porodnictví*, Praha 2001.

¹⁰⁹ Viz Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku I.* (16.–18. století). Dům a jeho lidé, Praha 1999, kap. *Dětství a mládí*, s. 86.

¹¹⁰ O pověrách a víře v magickou sílu např. pupeční šňůry či placenty více B. BASTL, *Tugend*, kap. *Ent-bindung und Gebürtenbücher*, s. 462–463; příp. srov. i C. GINZBURG, *Benandanti*, kap. *Procesí mrtvých*, s. 64–102.

¹¹¹ L. PETRÁŇOVÁ a kol (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla*, s. 374.

¹¹² Tamtéž.

*slehnutím tu splnění docházejí, ale i jiné žádosti, jak se u toho oltáře namalováno nachází“.*¹¹³

Se zvýšenou hrozbou úmrtí během porodu souvisí některá opatření, která měla učinit případnou smrt méně nenadálou a její následky méně hrozivé. Takovým opatřením, kromě výše zmíněného pořizování závěti, byla především přítomnost kněze u porodu (např. v případě císařského řezu, kdy naděje dítěte na přežití byla minimální), jehož úkolem bylo – v případě, že novorozeně umíralo vzápětí po porodu – pokřtít jej co nejdříve, aby zemřelo již pokřtěné.¹¹⁴ Duchovní byl v některých případech také povolán k novorozeněti narychlo, když bylo dítě po narození neduživé a rodiče měli strach, že se nedožije řádného křtu, jak vyplývá ze zápisku Alžběty Lidmily z Lisova z roku 1674 o úmrtí syna Wenzela krátce po porodu: „...
přijdouce ale děťátko na svět nejmíně živo býti nebylo při dítěti znát, až z velikého milosrdenství Božího po velký chvíli se skřísilo tak, že můj nejmilejší pán strachy hned patera vzal, který u nás přisluhuje, jménem Sebastian Hagen, conventualis z Karmeje, kterej jen sprostou vodou dítě, nejsouc ani umytý, pokřtil, a jméno Wentzel při křtu svatým dal.“¹¹⁵ Smrt křtěného potomka totiž nebyla považována za takovou tragédii, jakou bylo úmrtí dítěte bez křtu, neboť křest smýval dědičný hřích zplození a zajišťoval dětské duši spasení. Duše nepokřtěných dětí nemohly vstoupit ani do nebe, ani do pekla nebo očistce, protože nebyly pokřtěné, ale nehřešily, a odcházely proto do jiného prostoru, kde „*žádných tělesných a čitedlných muk nezakušují*“.¹¹⁶ Proto vznikají v této době v Evropě svatyně pro opožděný křest pro děti, které zemřely nepokřtěné.¹¹⁷ Jak moc bylo pro tehdejší rodiče důležité, aby

¹¹³ Tamtéž.

¹¹⁴ B. BASTL, *Tugend*, kap. *Ent-bindung und Gebürtenbücher*, s. 457–458.

¹¹⁵ J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 109.

¹¹⁶ Miloš SLÁDEK (ed.), *Vítr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*, Praha 2000, s. 22.

¹¹⁷ V katolickém i evangelickém prostředí je v této souvislosti patrný značný vliv augustiniánského učení; o tom více např. J. DELUMEAU, *Hřích a strach*, kap. *Prvotní hřích*; viz také P. KRÁL, *Žena a smrt v 16. a 17. století*, in: M. Lenderová a kol., *Eva nejen v ráji*, s. 106; nebo J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, kap. *Narození dítěte, péče o kojence*, s. 50.

dítě zemřelo pokřtěné, dokazuje i událost v rodině nejvyššího pražského purkrabího Bernarda Ignáce z Martinic, o které se dozvídáme zprostředkovaně ze satirického spisku Bohuslava Balbína *Pamětní nápis*,¹¹⁸ zaměřeného právě proti Martinicovi. Martinic ze strachu, že jeho syn Ferdinand Jaroslav zemře ihned po porodu bez křtu, jej narychlo sám pokřtil, ačkoliv k tomu nebyl způsobilý – měl pouze nižší svěcení kanovníka, které ho neopravňovalo k provádění křtů. Balbín, kterému se tato událost hodila jako další důkaz toho, jak je Martinic špatný člověk, napsal, že *„tím šíleným skutkem rozhněval nemluvně tak, že v zlostném záchvatu puklo mu srdce, aby nevznikly řeči, že na svět přišel syn kněze, protože jeho otec, jako obvykle, foukal do cizí kaše.“*¹¹⁹ Dalším příkladem, který dokazuje hluboké prožívání úmrtí nepokřtěného dítěte, je zmínka v dopise Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic manželce Polyxeně Lobkovické z Pernštejna z roku 1619, který reaguje na manželčinu zprávu o tom, že blíže neurčená dívka zavraždila své dítě. Zdeněk Vojtěch k tomu píše: *„Je špatné, že ta dívka porodila, ještě horší je, že se rozzuřila a úplně nejstrašnější, že zabila to nebohé dítě, které zemřelo nepokřtěné.“*¹²⁰

Průběh porodu

O samotném průběhu porodu epistolografický materiál většinou mlčí, omezuje se na informaci o „šťastném slehnutí“ a radosti z narozeného potomka, obyčejně v podobě ustálené fráze *„pán Bůh ráčil šťastně pomoci a syna (dceru) dáti“*,¹²¹ popř. *„pán Bůh šťastně pomocníkem*

¹¹⁸ Josef HEJNIC (ed.), *Pamětní nápis*. Satira na Bernarda Ignáce z Martinic, kterou jménem čtyř stavů Království českého roku 1672 napsal Bohuslav Balbín, Praha 1988.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 25.

¹²⁰ P. MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě*, s. 178.

¹²¹ Za všechny srov. např. zprávu v dopise Zuzany Černínové synovi Humprechtovi z roku 1646 o narození vnučky: *„Můj zlatej synu! Přibyl ti přátel, Pán Bůh ráčil*

bejti ráčil“,¹²² s uvedením data, někdy i času narození a jména novorozeněte. Paměti jsou v tomto ohledu sdílnější, příkladem je třeba Alžběta Lidmila z Lisova, z jejíchž zápisků lze získat povědomí i o porodních komplikacích (viz níže). Hlavním důvodem, proč v ego-dokumentech nenalezneme popis průběhu porodu, je zřejmě to, že pro tehdejšího člověka šlo o věc natolik samozřejmou a jasnou, že neměl potřebu se o ní rozepisovat. Lze však využít ikonografický materiál (obrazy, dřevoryty,...) zachycující situaci při porodu.¹²³ Dochovalo se několik obrazů, které znázorňují průběh porodu a mohou nám tak poskytnout jasnější představu o tom, jak celý proces probíhal. Víme proto, že žena rodila obvykle vsedě, na porodním křesle, které si často k porodu nosila sama porodní bába, popř. na posteli.¹²⁴ Tato technologie byla typická nejen pro porody ve šlechtickém prostředí, ale i pro porody v ostatních domácnostech. Z nástrojů, používaných při rození dětí, jsou známy nůžky k přestřížení pupeční šňůry; další nástroje se pak rozšiřovaly spíše v 18. století v souvislosti s rozkvětem porodnictví. Porod byl považován za výlučně ženskou záležitost, proto u něho byly přítomny výhradně ženy. Otec dítěte – manžel rodičky – u samotného porodu nebyl přítomen.¹²⁵

*šťastně ve středu ráno mezi 15. a 16. hodinou Evičce pomoci a syna Karla Humprechta dáti, ...“; Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 85.*

¹²² Např. Jakub Hruška z Března a na Bítovcevi Johance Myškovně ze Žlunic a na Vobřívství roku 1617: „*Tajiti před Vaší Milostí nemohu, kterak pán Bůh všemohoucí manželce mé milé šťastným pomocníkem býti a spolu ku potěšení dcerku dáti ráčil.*“; P. MAREŠ (ed.), *Karel Častovec*, s. 72; podobná formulace i pro první osobu, např. v pamětech Alžběty Lidmily z Lisova: „*Pán Bůh mi ráčil milostivým pomocníkem býti a dcerušku ku potěšení na tento svět dáti.*“; J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 86.

¹²³ Viz obrázky v publikaci *Dějiny hmotné kultury II/1* (Porod v rodině aristokrata z roku 1732) a (Speciální porodnické stolice z poloviny 18. století), kap. *Rodinný cyklus aristokrata*, s. 190–191; dále vyobrazení porodu v knihách: M. KOLDINSKÁ, *Každodennost*, kap. *Rodinný život*, s. 40 a R. van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život*, kap. *Dětství a mládí*, s. 85; viz také Tereza DIEWOKOVÁ, „*Dojímavost okamžiku*“. *Obraz matky a mateřství ve sbírce rytin 18. století Národní knihovny v Paříži*, Kuděj 1, 2003, s. 12–24.

¹²⁴ R. van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život*, kap. *Dětství a mládí*, s. 85.

¹²⁵ B. BASTL, *Tugend*, kap. *Kindbettfeier, Namengebung und Taufe*, s. 474.

Komplikace při porodu

Riziko, že porod neproběhne bez komplikací, bylo veliké. Kvůli špatným hygienickým podmínkám byla všudypřítomná hrozba infekce, která vedla v mnoha případech k úmrtí novorozeněte. Kromě toho často docházelo k nehodám v důsledku špatné manipulace nebo nepozornosti. Takovou událost, jež se stala během porodu jejího třetího syna, která ale naštěstí neskončila nijak tragicky, popisuje Alžběta Lidmila z Lisova: *„Matka boží i všichni svatí, obzvláště svatý jmilý Josef, protože se nedlouho před památkou dne svatého Josefa narodil, skrze kteréhož přímlovu nepochybně šťastně na Bohu vyprošen byl, neb obzvláštní milosrdenství Všemohoucího pána se mnou se stalo, kdež patrně skrze veliký pád můj se poznati může, po kterýmž ihned k dítěti stonajíc chvála nejjasnější Trojici svaté mně ani děťátku nic ublíženo nebylo.“*¹²⁶ O těžkém porodu dcery Kajetánky se rozepsala roku 1671: *„Dne 7. marti na den S^{ho} Tomáše Akvinského v sobotu stoníce v noci a od rána až k třetí hodině německý po poledních těžce k dítěti tak, že nevím, aby kdy s kterým dítětem byla tak stonala, pak mi Pán Bůh vejš jmenovaný hodině ráčil milostivým pomocníkem býti a nám rodičům dcerušku dáti. (...) Hrubě těžce jsem to dítě nosila a bolestně i těžce rodila.“* A připojuje poznámku o drobné vadě, se kterou se dcera narodila: *„Jazejček též měla podrostlý.“*¹²⁷ Ještě horší zkušenost si prožila o dvě léta později: *„Dne 2. junii stoníce pomalu celý den a celou noc, pak mezi třetí a štvrtou německou hodinou ráno po těžkým a náramným nebezpečným stonání, který tížej ještě než Kajetánce bylo, pak mně Pán Bůh vejš jmenovaný hodině ráčil milostivým pomocníkem býti a nám rodičům cerušku dáti, ...“*¹²⁸ I další porod popisuje Alžběta jako *„těžký a náramně bolestný“*,¹²⁹ synek navíc krátce po porodu zemřel; roku 1675

¹²⁶ J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 88.

¹²⁷ Tamtéž, s. 102–103.

¹²⁸ Tamtéž, s. 106.

¹²⁹ Tamtéž, s. 109.

se jí, po „*nevypovidatelně těžkým stonání*“, ¹³⁰ narodila dcera Antonína. Každý porod, byť jich urozená žena prožila sebevíc, tak byl pro ni výjimečným a neopakovatelným zážitkem. Nicméně ani u Alžběty, ani v jiných ego-dokumentech nenalezneme přesnější popis zdravotních komplikací, také proto, že ani pisatelé sami neměli jasnější představu o příčinách svých potíží v tom smyslu, v jakém je mohl analyzovat lékař.

Pokud matka při porodu zemřela a miminko přežilo, bylo třeba zajistit dítěti základní péči, čehož se mohla ujmout žena v příbuzenstva, která měla již zkušenosti s péčí o vlastní děti. Tak vypomohla i manželka Adama mladšího z Valdštejna jeho bratranci Henykovi z Valdštejna roku 1606, když jeho manželka zemřela krátce po porodu – přestěhovala se na čas na jeho sídlo a starala se o novorozeně. ¹³¹

¹³⁰ Tamtéž, s. 111.

¹³¹ M. KOLDINSKÁ – P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana*, s. 128–131.

IV. PÉČE O POTOMKA V RANÉM DĚTSTVÍ

„Nad Zuzankou pan syn má velký zalíbení, že je tak přemilá a čistá, hrubá, je ku panu tátovi hrubě přívětivá a taky k němu podobná, není tak pěkná než přemilý, libý dítě.“

Zuzana Černínová svému synovi Humprechtu Janovi,

9. března 1647¹³²

Když byla zdárně překonána všechna nebezpečí související s porodem, nastalo pro matku i potomka další, neméně kritické období šestinedělí. Toto období trávila žena v posteli pro šestinedělky v místnosti speciálně připravené pro takovou příležitost. Miminko bylo mezitím omyto a zavinuto, poté vráceno zpět k matce, neboť se věřilo, že přiložením k matčině levému prsu se novorozeně zbaví zárodků nemoci a zlých duchů.¹³³

Žena byla po porodu vysílená a oslabená, děťátko křehké a obklopené spoustou nebezpečí okolního světa. To ale nebránilo tomu, aby vzápětí začaly oslavy příchodu nového života do rodiny.

Křtiny

V tomto okamžiku se do celého procesu více zapojuje muž-otec, jehož úkolem je takové oslavy zorganizovat, oznámit šťastnou novinu všem blízkým a postarat se o křtiny. Slavnosti byly doménou nejvyšších vrstev; byly považovány za veřejné uvítání a zapojení dítěte do aristokratické domácnosti.¹³⁴ Oslava začala buď v den porodu nebo den poté tak, že čerstvou matku navštívila nejprve porodní bába, ženy,

¹³² Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 155.

¹³³ R. van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život*, kap. *Porod a dětská úmrtnost*, s. 87–88.

¹³⁴ B. BASTL, *Tugend*, kap. *Kindbettfeier, Namengebung und Taufe*, s. 473.

kteře pomáhaly u porodu a ostatní členky rodiny; spolu s ostatními pak oslavovali nový život a nosily šestinedělce dary. Představu, jak honosný mohl obřad a následná slavnost být, přináší vyprávění Jindřicha Hýzřla z Chodů, který se v Anglii roku 1607 zúčastnil křtin potomka hraběte de Arundela z nejvyšších aristokratických kruhů. Cílem podrobného popisu bylo poukázat na rozdílné tradice mezi anglickým a českým prostředím. Oslavy se konaly v hraběcím paláci a probíhaly tak, že nejprve *„paní máte šestinedělky, hraběnka Šarasbery, s několika fraucimoru mezi kavalírům vycházela, je vítala a skrze fraucimor mezi pány uvozovala.“* Poté všichni hosté přistupovali k loži čerstvé matky a *„políbením v tvář pozdravili“*; takový počín byl pro člověka z rigidního prostředí Českého království něčím naprosto neznámým. Když tak všichni učinili, přešlo se k předávání hodnotných darů. Hosty, kteří přijeli později, hraběte Arundel *„vítal a skrze ten pokoj, kde sme my byli, k šestinedělce a do fraucimoru uvozoval.“* Když už bylo osazenstvo kompletní, čekalo se na příjezd krále. *„A když král s královnou a synem svejm přijel, tu hrabě Arundel se všemi kavalíry a hrabinka ze Šarasbery, máte šestinedělky, se vším fraucimorem dolů do zahrady proti Jich Milostem sme sešli a Jich Milost až před postel šestinedělky doprovodili. Kdež král, políbívší ji, davší jí pozdravení, do svejch stolic, až by čas křtíti byl, se posadil. Hrabě Arundel i paní jeho, též i paní máte její, ti ačkoli katolický římský víry byli, nemajíce svobody exertitium religionis, po kalvínsku pro krále dítě okřtíti dali. Kterézto sám král na rukou držel. A po okřtění hned se prezenty šestinedělce rozdávaly, počna od královskejch osob, až do jednoho každého, kdo co chtěl. Čehož všechno, jak se kavalírové na tom snášeli dobře za 20 000 korun bylo. Po rozdání pak těch prezentů byl král s královnou i námi všemi na jeden palác obzvláštní veden, když jedna velice dlouhá tabule přikryta a nákladnejmi konfekty toliko posázena byla. Král a královna s mladejm knížetem k stolu sedli, ostatek všichni stáli, a z tabule, co kdo chtěl, sobě vzal. Dámy nosily šály kavalírům a kavalíři zase*

dámám, takže velmi v malé chvíli málo co králi na stole zůstalo, čemuž král s královnou, majíce v tom zalíbení, smáli. A po nedlouhé chvíli vstavši král od stolu, ještě šestinedělku navštívivši, do svého paláce po vodě se navrátil.“¹³⁵ Také přítomnost panovníka u křtu byla pro Jindřicha novou zkušeností, neboť v Českém království se panovník, byť často na křtiny zván, dával zastupovat nějakým šlechticem ze svého okolí. V námi sledovaném období býval takovým zástupcem často např. Adam mladší z Valdštejna, jak můžeme číst v jeho deníku, např. u zápisu ze 30. listopadu roku 1603: „Dnes sem byl kmotrem na místě Jeho Milosti Císařské u pana Voračického, říkají mu Jan Rudolf, byl tam pan hofmistr i pan kanclíř.“¹³⁶

Samotný obřad se ve většině případů, alespoň pokud nešlo o nouzový křest ihned po porodu, konal několik dní po narození potomka většinou v kostele nebo zámecké kapli. Dítě při něm bylo ponořením do svěcené vody zbaveno prvotního hříchu, uvedeno do křesťanské obce a pojmenováno. Výběr jména mohl být ovlivněn několika okolnostmi. Jednak to byla rodová tradice, tzn. že jedno ze jmen dostalo novorozeně po někom z rodiny, nejčastěji po prarodiči. Dále mohlo být jméno odvozeno například od jména světce, jehož památka se slavila v den narození. Často dostávaly děti také jména svých kmotrů, resp. kmoter. Tak vysvětluje výběr jmen pro syna Alžběta Lidmila z Lisova: „Tyto pak jména synáčku našemu Ernest po Jeho Knížetci Eminentí, jeho milostivým panu kmotru, Rudolf po panu proboštu staroboleslavským, Franc po svatým Františku k Xavery [!], Antonín po svatým Antonínovi de Padua, Ignatius po s. Ignatiusovi, neb jsem ty tři svatý jména při začetí těhotnosti své, pokudž mně Pánu Bohu synáčka vyprosí, Franc Antonín Ignatius po nich říkati slíbila. Michal jsouce den S^{ho} Michala narozený.“¹³⁷

Následující slavnost pak byla záležitostí reprezentace a prestiže rodu, demonstrací jeho urozenosti a bohatství; předem se proto

¹³⁵ L. PETRÁŇOVÁ a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla*, s. 174–175.

¹³⁶ M. KOLDINSKÁ – P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfínského dvořana*, s. 74.

¹³⁷ J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 84.

důkladně promýšlelo, koho k takové události pozvat. V této souvislosti hrál důležitou roli především výběr kmotrů a kmoter. Těch bylo při křtu přítomno vícero, nejdůležitější však byl ten, kdo novorozeně „*při křtu svatým na rukou svých držel*“¹³⁸ – muž v případě křtění chlapečka, žena při křtu holčičky.¹³⁹ Tento „hlavní“ kmotr, popř. kmotra, měl být dítěti v budoucnosti nablízku, podporovat ho a pomáhat mu, v případě smrti rodičů se mohl stát také jeho poručníkem.¹⁴⁰ Kmotrovství bylo nabízeno příbuzným a známým z aristokratických kruhů, někdy také lidem z vyšší společnosti a ne výjimečně i panovníkovi či arcibiskupovi, kteří však se ve většině případů křtu osobně neúčastnili, jak bylo zmíněno výše. Tak tomu bylo i při křtu syna Alžběty Lidmily z Lisova Ernesta Rudolfa roku 1661: „*Kmotrové a kmotry tuto níže následující: Jeho osvícené Knížetci Eminentí pan cardinal z Harachu, arcibiskup pražský, a poněvadž pro jisté příčiny sám přijetí nemohl, což konečně (jsouce vždycky k našemu domu náchylném a milostivej pán) rád učiniti chtěl, na svém místě urozeného pana pana Rudolfa Roderu, probošta staroboleslavského postavil.*“¹⁴¹ Zvykem bývalo zvat ke kmotrovství i osoby z nižších společenských vrstev jako vyjádření soucitu a respektu k chudým.¹⁴² Tak také nejednou učinila i Alžbětina rodina, např. při křtu dcery Viktorie Lidmily Juliany roku 1669: „*Kmotrové její byly dvě chudý ženy a jeden žebrák.*“¹⁴³ Pozvání rodiny a přátel i oslovení potenciálních kmotrů měl na starosti manžel. Vzhledem k tomu, jak často toto téma v pramenech nacházíme, lze soudit, že pro raněnovověké aristokraty mělo skutečně zásadní význam. V ego-dokumentech je to pravděpodobně nejčastěji zmiňovaná událost, v dopisech manželé, nebo i jiní členové domácnosti často podávají zprávy o narození syna či dcery a zároveň připojují pozvánku ke křtu či žádost o kmotrovství. Za všechny uveďme

¹³⁸ Tamtéž, s. 81.

¹³⁹ O tom např. tamtéž, kap. *Narození dětí, péče o kojence*, s. 52–53.

¹⁴⁰ Viz V. BŮŽEK – J. HRDLÍČKA – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Věk urozených*, kap. *Potomci*, s. 279.

¹⁴¹ J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 83.

¹⁴² Tamtéž, s. 53.

¹⁴³ Tamtéž, s. 101.

alespoň citát z dopisu Jakuba Hrušky z Března a na Bítozevsi Johance Myškovně ze Žlunic a na Vobříství, pocházejícího z roku 1617: „Oznamuji Vám, že jest pán Buoh všemohúcí mý nejmilejší manželce šťastně pomoci a nám spolu syna dáti ráčil, z čehož jméno svaté buď pochváleno. A tak, můj zvláště milej pane strejče, jsouce z té vůle, pokudž mi pán Buoh zdraví popřít ráčí, témuž děťátku křtem svatým dáti posloužiti a to tuto neděli nejprv příští, Vás za tho prosím, že da-li pán Buoh, tím raněji ke mně k vobědu na Voděrady i se paní manželkou Vaší přijedete a témuž děťátku v rukojemství se podle jiných pánův a přátel postavíte. Což se Vám toho vším dobrým služebně odměniti nepominu.“¹⁴⁴ Zachovány jsou také odpovědi na taková pozvání, ať už v nich byla nabídka přijata nebo odmítnuta – jako v případě Kateřiny z Žerotína, která se musela ze křtin ve svém okolí několikrát omluvit, jak píše Přemyslovi z Žerotína roku 1631, „pro tyto zlý a nepřijemný časy, než obzvláště taky pro můj starý a sešlý věk a při tom téměř ustavičný mý nemoci...“.¹⁴⁵ Jelikož účast co největšího počtu vysoce postavených osobností při křtu byla považována za měřítko vážnosti rodu, připojovali raněnovověcí pisatelé seznam kmotrů a kmoter do dopisů, jako např. Zuzana Černínová: „...včera ho [syna Karla Humprechta] dal pan syn v svém domě křtiti, držel ho na ruku pán z Talamberka Jankovskej, druhej kmotr její M. paní hrabinka Černínová a já.“¹⁴⁶, i do svých pamětí. Za všechny citujme Jindřicha Hýzrla z Chodů: „Na neděli Jubilate, to jest 13. května léta 1612 ve čtvrt na dvanáct na polovině orloje ve znamení Štíra, s pomocí boží [manželka] šťastně syna porodila, jenž pak při křtu 14. toho měsíce dostal jméno Václav. Kmotrové jeho byli pan Václav Kolovrat a pan Vilém Želinský ze Sebuzína na Břežanech, Cholupicích a Libni, oba svobodní pánové, pan Jan Štěpán Šorf ze Štiřína a pan z Bernsdorfu, oba dva šlechtici. Kmotrami jeho byly stará

¹⁴⁴ P. MAREŠ (ed.), *Karel Častovec*, s. 50.

¹⁴⁵ F.I. DVORSKÝ, *Listy paní Kateřiny I.*, s. 17.

¹⁴⁶ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 85; Zuzana Černínová píše synovi Humprechtu Janovi o narození a křtu vnuka Karla Humprechta.

paní Želinská z Voděrad, svobodná paní, paní Ludmila Šormová, po rodu urozená slečna z Říčan, a paní Berbekovna ze Žiželic.¹⁴⁷ Jako možnost reprezentace a zvýšení prestiže byl křest vnímán i z opačné strany, z pohledu pozvaných. Účastnit se křtin, resp. být kmotrem bylo pro šlechtice poctou, soudě podle zápisů v deníku Adama mladšího z Valdštejna, který neopomínal takový zážitek poznamenat i přes velmi omezené prostorové možnosti kolonek v předtištěném kalendáři: „Dnes sem byl na místě císařským kmotrem synu knížete Hendrycha Juliova Augusta z Brunšvejku, kderýmu říkají po císaři Rudolf a to se pěkně vykonalo;“¹⁴⁸ „Dnes byly křtiny pana Prokopa Dvořeckého syna, kderýmu říkají Rudolf Fridrich, byl sem kmotrem a mnoho jinejch,“¹⁴⁹ apod.

Pro šlechtickou rodinu byl tedy křest do značné míry demonstrativní záležitostí a díky tomu událostí z velké části veřejnou. Šlechtici chtěli prostřednictvím takových oslav poukázat na své vysoké postavení a nákladný život v přebytku, proto na jejich uspořádání vydali často značnou část svých finančních prostředků. V tomto ohledu je zajímavý popis křtin v pamětech Jindřicha Hýzrla z Chodů, který ukazuje, že křtiny byly v urozených kruzích mnohem více záležitostí společenskou a reprezentativní než náboženskou, jak v katolických, tak v evangelických domácnostech.¹⁵⁰ Jindřich po většinu života pracoval na posílení své společenské důležitosti a zvýšení prestiže své rodiny. Rozhodl se proto roku 1610 uspořádat okázalou, na své možnosti dosti velkolepou oslavu při příležitosti křtu syna Leopolda, na kterou pozval spoustu „urozených kavalírů“ , „osoby knížecí“ i „mnoho jiných urozených dam a kavalírů, kteří sice ke kmotrům nepatřili, ale jen z té příčiny na mou prosbu přišli, aby události svou přítomností

¹⁴⁷ L. PETRÁŇOVÁ a kol.(edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla*, s. 282.

¹⁴⁸ M. KOLDINSKÁ – P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfínského dvořana*, s. 48.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 52.

¹⁵⁰ To vyplývá z prakticky totožných zmínek o křtu v korespondenci z katolického (např. Karel Častovec Myška ze Žlunic) i evangelického prostředí (např. Kateřina ze Žerotína)

lesku dodali.¹⁵¹ Po křtu uspořádal hostinu, o které „(bez chlouby) všichni pravili, že v Praze jaktěživ takovou štědrú hostinu nezažili.“¹⁵² Pocit, že se Jindřich takovou událostí vyloženě „chlubí“, ještě posiluje dodatek připsaný za tímto vyprávěním: „(Křest tohoto svého dítěte popisují tak obšírně jen z té příčiny, aby můj syn Leopold, dá-li mu Pán Bůh zdraví, mohl jednou vidět, jak veliké milosti se od tolika knížat dostalo a jaké znamenité kmotry při svém křtu měl...)“¹⁵³

Nepozvání přátel nebo známých ke křtu mohlo dotyčné urazit a mít za následek ochlazení vztahů mezi šlechtickými rody. Ze zmínky Polyxeny Lobkovické z Pernštejna manželovi Zdeňku Vojtěchu Popelovi z Lobkovic roku 1627 je patrné, že se jí taková záležitost velice dotkla: „Můj jediný poklade, Largo mě nepozval na křtiny, ba ani mi neprojevil zdvořilost. Jistě to nebylo kvůli ničemu jinému, než že si Largo a všichni, jež k němu patří, tedy ctihodná sestřenice, její zeť a další, myslí, že jsou s tímto příbuzenstvem pány světa.“¹⁵⁴ Na druhou stranu mohlo být pozvání na křtiny vnímáno také jako nutná společenská povinnost, kterou je třeba si „odbýt“, jak si postěžovala tatáž žena o dva roky dříve: „Pöttingský a jeho žena, dcera nebožtíka purkrabího, nás zvou na křtiny. Dosud ještě neporodila. Napsal mi, a tak mu to nemohu odříct. Je třeba, abychom jim něco přivezli.“¹⁵⁵

Otázka kojení

Po křtinách nastalo období nejintenzivnější péče o potomka, se kterou matce pomáhala kromě ženských příbuzných a fraucimoru chůva, v některých případech také kojná. Názory na najímání kojných byly v raném novověku dosti nejednotné. Existoval názor, že laktace je pro

¹⁵¹ L. PETRÁŇOVÁ a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla*, s. 254.

¹⁵² Tamtéž.

¹⁵³ Tamtéž, s. 255.

¹⁵⁴ P. MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě*, s. 553; Largo je přezdívka pro Adama mladšího z Valdštejna.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 438.

urozenou ženu nevhodná, neboť může zapříčinit fyzické i duševní onemocnění.¹⁵⁶ Dále se šlechticům nedoporučovalo kojit, pokud měly nedostatek mateřského mléka nebo zánět prsních bradavek. Na druhou stranu se v soudobé literatuře, s odkazem na Bibli, šířilo mínění, že mateřského mléka má pozitivní vliv na matčinu krev, což prospívá její kondici a ochraňuje ji i miminko před nemocemi a smrtí. Již v 16. století bylo kojení vlastního dítěte většinou vzdělavců považováno za nejlepší možný způsob výživy novorozeněte. V 17. století pak přibyl další důvod pro upřednostňování krmení matkou – zjištění, že kojení pozitivně ovlivňuje a prohlubuje vztah mezi matkou a potomkem a naplňuje jej vzájemnou láskou, podporou a respektem.¹⁵⁷ Kromě toho existoval v raném novověku názor, že první matčino mléko je pro novorozeně škodlivé, proto ženy své děti začínaly kojit až třetí nebo čtvrtý den po porodu.

Ve šlechtickém prostředí se setkáváme oběma možnostmi novorozenecké výživy – jak kojení matkou tak najatou kojnou. Důvodů, proč urozené ženy často odmítaly kojit vlastní dítě, bylo několik. Jedním z nich byla také možnost obnovení sexuálního styku mezi manželi, který se v období kojení nepraktikoval, neboť se věřilo, že pohlavní styk nebo nové početí kazí mateřské mléko, po jehož požití může kojeneček i zemřít.¹⁵⁸ Na druhou stranu také existovalo povědomí o antikoncepčních účincích kojení – tuto hypotézu nelze ani dnes s určitostí potvrdit či vyvrátit; páry tak mohly dobu kojení využívat také naopak, jako období, kdy mohly intimně žít bez rizika početí. Dalším důvodem, proč šlechtice často nekojila, mohla být např. i její pohodlnost nebo sociální a estetické pohnutky.¹⁵⁹ Proto do šlechtické domácnosti přicházela v mnoha případech kojná. Ta měla být podle tehdejších doporučení mladá a zdravá, se dvěma nebo třemi dětmi, mající nejlepší povahové vlastnosti, jelikož panoval názor, že dítě

¹⁵⁶ B. BASTL, *Tugend*, kap. *Stillen, Kindertod und Emotionen*, s. 506.

¹⁵⁷ Tamtéž.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 507.

¹⁵⁹ M. L. KING, *Women*, kap. *Mother and Child*, s. 14; B. BASTL, *Tugend*, kap. *Stillen, Kindertod und Emotionen*, s. 509.

s mateřským mlékem přijímá i charakterové rysy kojící ženy.¹⁶⁰ Nejčastěji šlo o ženy z měšťanské vrstvy nebo venkovského prostředí. Doba, po kterou byl potomek kojen, bývala různá, obecně však byli chlapci kojeni déle než dívky, což mělo zabránit obecně vyšší chlapecké úmrtnosti oproti úmrtnosti dívčí.¹⁶¹ S najímáním kojných se v českých zemích setkáváme u šlechty poměrně běžně, i když ne vždy je možné přítomnost kojné doložit, jako v případě Alžběty Lidmily z Lisova, lze ji však alespoň předpokládat. V domácnosti Zuzany Černínové naopak kojnou doložit můžeme – v dopise synovi např. píše o vnučce Zuzance: „*Přemilejšího dítěte [Zuzričky] není, jako špačiček nejmilejší, žádnýmu ke mně přistoupiti nedá, ještě ji dám kojiti.*“¹⁶² Kojná po dobu, kdy jí bylo třeba, zůstávala na šlechtickém sídle.¹⁶³

Význam, jaký pro aristokratickou rodinu mohla mít osvědčená kojná, dokládá i to, že s ní šlechtici a šlechtičny někdy zůstávali v kontaktu i v budoucnu a finančně jí vypomáhali – takový případ je znám z rodiny Adama II. Hradce. Chudá a nemocná kojná požádala Adama v dopise o pomoc a ten jí nechal poslat jistý peněžní obnos a nějaké obilí.¹⁶⁴

Péče o dítě v prvních letech života

Chůva byla vybírána neméně pečlivě. Jelikož to byla osoba, která s dítětem strávila největší část jeho raného dětství, dbalo se na to, aby to byla žena nanejvýš zodpovědná a spolehlivá. Stejně jako v případě porodních bab dávali i při hledání chův šlechtici přednost ženám, které

¹⁶⁰ J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, kap. *Narození dětí, péče o kojence*, s. 53–54.

¹⁶¹ B. BASTL, *Tugend*, s. 511.

¹⁶² Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 100.

¹⁶³ V západní Evropě, zejm. v Anglii a ve Francii, nebyly kojné pokaždé povolávány do domu, ale zejména v domácnostech chudších rodů byl kojenec odvezen ke kojné na venkov; srov. M. L. KING, *Women*, kap. *Mother and Child*, s. 15–17.

¹⁶⁴ O tomto případě více viz M. KOLDINSKÁ, *Každodennost*, kap. *Páni a Poddaní*, s. 58.

měly s péčí o děti zkušenosti; velkou váhu mělo doporučení přátel. Sehnat dobrou chůvu nebylo jednoduché, jak dokládá Zuzana Černínová, když si roku 1646 stěžuje synovi, že se jí nepodařilo najít vnučce chůvu: „...*prvy mi taky vyvadili ženu aneb chůvu, která měla Zuzanku po odstavení hlídati, dosavád ji kojná chůva musí hlídati, nemám žádnýho jinýho.*“¹⁶⁵ Chůva byla bezesporu důležitou součástí šlechtické domácnosti, jak to naznačuje ojedinělá zmínka v korespondenci posledních Rožmberků; Anna Hradecká z Rožmberka žádala roku 1556 hejtmana jindřichohradeckého panství, aby chůvě, která se před lety starala o její děti, zajistil vše potřebné k důstojnému životu: „*A pošli manželku svú na zámek, ať vohledá, kterak se chůva má. Týž mi voznam a poruč purkrabovi, ať ji nedá ouzkosti mítí, ani na stravě ani na drvách, neb by mi to velmi protimyslno bylo, aby za svý starý služby, dopouštěl na ní pán Bůh nemoc, měla v čem propuštěna bejtí.*“¹⁶⁶

Význam výběru spolehlivé a pečlivé chůvy vynikal zejména v případech tragických úmrtí zaviněných přímo či nepřímo chůvami. Taková tragédie se stala mj. i v rodině Karla z Lichtenštejna a Anny z Boskovic – chůva upustila jejich syna, který ihned po nehodě zemřel.¹⁶⁷ To pravděpodobně nebyl ojedinělý případ, protože ve skladbě anonymního autora určené pro rodiče a známé jako *Naučení Ludvíka z Pernštýna*) autor radí, aby matka dávala na chůvu i ostatní služebnictvo pozor a k takovým nehodám nedocházelo: „*Žádám za to, najmilejší paní máti, že o mne s pilností budeš dbáti, svým sluhám časté dávajíc přikázání, abych neupadl při nich v zapomínání.*“¹⁶⁸

Dítě zůstávalo, bez ohledu na pohlaví a po celou dobu námi sledovaného období, tj. zhruba do šesti nebo sedmi let, prakticky

¹⁶⁵ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 110.

¹⁶⁶ V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA (edd.), *Výběrová korespondence*, s. 207–208.

¹⁶⁷ Příběh Karla z Lichtenštejna popisuje Josef Janáček v knize *Ženy české renesance*, kap. *Kurtizána*, s. 120–136.

¹⁶⁸ Antonín Jaroslav VRŤÁTKO (ed.), *Ludvíka z Pernštýna naučení rodičům, jak od nich zvedenu býti sobě žádá*, ČČM 1864, s. 63–186; toto naučení vyšlo také nověji ve zkrácené verzi: *Ludvíka z Pernštýna Naučení rodičům*, in: Zdeňka TICHÁ (ed.) *Spisování slavného frejřífe*, Praha 1978, s. 123–129.

výhradně ve společnosti ženské části domácnosti, v prostředí šlechtického fraucimoru a chlapcům i dívkám se tak dostávalo stejné péče a stejného vychování. Do sedmi let věku se tak děti učily mateřskému jazyku, náboženství a základům společenského chování.¹⁶⁹ Rozdílný přístup k výchově vzdělávání se praktikoval až zhruba od sedmi let věku, kdy chlapci začínali s intenzívní výukou, kdežto dívky zůstávaly v ženské společnosti.

Z ego-dokumentů můžeme o každodenním životě dětí a jejich okolí vyčíst různé druhy informací, podle toho, o jaký pramen se jedná. Dopisy jsou pro takové bádání pramenem nejvhodnějším, neboť je v nich každodennosti věnováno nejvíce prostoru, obzvlášť v případech, kdy otec dítěte tráví dny mimo domov a je odkázán na zprávy manželky nebo matky, popř. tchýně, které s ratolestí prožívají první kroky, první slova a další pokroky, nemoci i uzdravení. Navíc většinou obsahují i sdělení emocionálního charakteru, jako je radost, strach nebo smutek. Rodinné paměti a osobní deníky poskytují spíše stručnější údaje o narození, křtinách, smrti či pohřbu dítěte; onemocnění či úrazy bývají zmiňovány pouze v případech, že byl život dítěte ve vážném ohrožení; nenalezneme zde však informace o všednějších problémech a citovém rozpoložení pisatele (s výjimkou víceméně stereotypních vyjádření radosti při narození a zármutku při úmrtí potomka).

Pokud potomka nesužovalo žádné onemocnění, mohli se jeho nejbližší radovat z jeho zdraví a sledovat, jak roste a jaké dělá pokroky. S úspěchy se pak rádi svěřovali dopisnímu papíru, díky čemuž si můžeme udělat představu o soudobém pohledu na dětství. V tomto ohledu je nejzajímavějším pramenem korespondence Zuzany Černínové, která v dopisech často informovala o vnučce – o tom, jestli už začíná mluvit, chodit apod.¹⁷⁰ Anna Hradecká z Rožmberka zase

¹⁶⁹ O tom Martin HOLÝ, *Výchova a vzdělání české a moravské šlechty v 16. a první třetině 17. století*, FHB 21, 2005, s. 111–210.

¹⁷⁰ Např. roku 1647 píše, že Zuzanka „je tak přemilá, než ještě nic nemluví pořádně, než tak některé slovo řekne, až jí Pán Bůh svazeček jazyka jejího rozváže.“ O půl

roku 1558 psala manželovi Jáchymovi z Hradce, že dcera Anička „vopět mi se velmi přepadla, ač přece veselá jest, než naději, že ty zoubky míti bude, neb ještě vždy žádnýho nemá.“¹⁷¹ Je tedy evidentní, že dětem v útlém věku bylo věnováno dost pozornosti a zájmu.

Rodiče se snažili co nejdříve připravit potomka na budoucí život aristokrata, tzn. nejprve naučit ho mluvit a posléze mu vštěpovat základy výchovy v duchu křesťanských zásad a principy společenského chování jakožto jeden z odlišovacích znaků nobility. Ego-dokumenty prozrazují, že přehnaná snaha začít s výchovou budoucího dědice co nejdříve někdy vedla k tomu, že rodiče chtěli uvést dítě do vzdělávacího procesu nesmyslně brzy.¹⁷² To je zjevné např. z dopisu Evy Pětipeské Václavu Šťastnému Pětipeskému z roku 1616: „Kdež v psaní svém dokládati ráčíte, abych poručila Vackovi, aby každý den ráno i od víčera asi dvě hodiny Adámka v abecedě poučil, tak aby pomalu zvykal;-- můj pane ujče milý! mně se ještě vidí Adámek příliš malý k učení, neb není více stáří jen tři léta, na čtvrtý rok mu teprva jde, neboť aniž ještě nedobře mluvíti umí. Když pán Bůh dá, že starší bude, chci mu učitele zjednatí, aby vůle Boží znáti se učil.“¹⁷³

Při výchově dětí byla doporučována i dodržována určitá přísnost, jejíž běžnou součástí byly i fyzické tresty, jak ilustruje i rada v Naučení Ludvíka z Pernštýna: „Pakliť by se mi co i s pláčem líbilo, to, což by nebylo tobě milo, mívajž ke mně lásku tak zvedlú, aby mne od toho odvedla metlú.“¹⁷⁴

roku později informuje, že „Zuzrlička jest taky zdráva, než ještě sama nechodí, Karlíček sám čistě běhá“; Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 151 a 202.

¹⁷¹ V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA (edd.), *Výběrová edice*, s. 235

¹⁷² Martin Holý hovoří o nereálné představě rodičů o tom, co jsou děti v jakém věku schopny se naučit; viz M. HOLÝ, *Výchova*, s. 119.

¹⁷³ F. I. DVORSKÝ, *Staré písemné památky*, s. 214.

¹⁷⁴ A. J. VRŤÁTKO (ed.), *Ludvíka z Pernštýna naučení*, s. 72.

Nemoci, úrazy, smrt

První rok života ratolesti byl nejkrizovější – riziko smrti bylo totiž nejvyšší. Ani v dalších letech nenastalo však z tohoto hlediska výrazné zlepšení a hrozba smrti byla až do dospělého věku veliká, jak dokazuje vysoká dětská úmrtnost.¹⁷⁵ Proto bylo třeba věnovat dítěti dostatečnou péči. Ta se zřejmě zvyšovala s tím, jak moc rodiče po dítěti toužili a jak dlouho na něj čekali; hlavní díl starosti o dítě však připadal služebnictvu – kojné, chůvě, později také učitelům. Rodiče tak s potomky trávili podstatně méně času než je tomu dnes, zejména proto, že chod domácnosti se příchodem ratolesti podstatněji neměnil a rodiče se museli věnovat stejnou intenzitou svým pracovním (domácím) povinnostem.

Jelikož v kontaktu s dětmi byly nejvíce matky, chůvy, služebné, případně také babičky, prožívaly tak s nimi právě ony radosti i trápení, zdravotní problémy, úrazy apod. Zuzana Černínová se po smrti své dcery Alžběty Myslíkové z Chudenic starala o její dceru a svou vnučku Zuzanku a v dopisech synovi Humprechtovi se o ní ráda rozepisovala. V každém listu uvedla alespoň krátkou zmínku o tom, že je Zuzrlička „*mírně zdráva*“;¹⁷⁶ často však o ní psala podrobněji, např.: „*Vnúčátka jsou taky z milosti boží všechny zdravý a přemilý, obzvláště má nejmilejší Zuzrlička, tatě vseckna přemilá, ještě nemluví, ani sama nechodí.*“¹⁷⁷ Stejně tak se svěřovala s tím, když milovaná vnučka onemocněla: „*Já...jsem zdráva, než má roztomilá vnučka Zuzrlička hrubě velice nemocná jest na neštovice, tak jich mnoho má, že vypravití nelze, a náky sou jinší než Heřmanovy, nerostly od čtvrtého dne nic dokonce.*“¹⁷⁸ Neštovice představovaly v raném novověku velké nebezpečí, protože neexistovala účinná léčba (Zuzana Černínová vnučce jako lék podávala „perlovou vodu“ a kozí mléko) a dítě jim

¹⁷⁵ M. L. KING, *Women*, kap. *Mother and Child*, s. 6.

¹⁷⁶ Z. KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové*, s. 70.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 182.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 47.

často podleho, opakovaně tak můžeme v pramenech najít obavy o život takto nemocného potomka („nemyslili sme žádný, aby rána dočkala“)¹⁷⁹, jinak řečeno, „kdo má děti, každej se bojí“.¹⁸⁰ Vnučka Zuzany Černínové však neštovice šťastně přestála, dokonce ani „důlkatá“ nezůstala, jak se její babička obávala. O neštovicích vnuka Karla se zmiňuje také Kateřina ze Žerotína v dopise Wolfgangu Sekerovi roku 1631: „Mezi tím však starosti nám neubejvá, nebo nyní Karel, vnuk náš, těžce na neštovice se roznemohl, jehož pán Bůh rač zase brzy k lepšímu zdraví navrátiti;...“¹⁸¹

V případě onemocnění dítěte hledala rodina různé způsoby, jak ho vyléčit. Samozřejmostí bylo, že dítě bylo pod stálým dohledem, nejčastěji chůvy, a byla mu věnována intenzivnější péče. Co se týče léčby, nejvíce se uplatňovaly „babské“ rady a léky (nazývané „lékařství“ nebo „líkařství“) vyráběné podomácku, v korespondenci nalezneme i recepty, které si mezi sebou šlechtičny předávaly. V aristokratických kruzích nebylo ale výjimkou ani vyhledat v případě vážnějšího onemocnění lékařskou pomoc. Tak učinila Alžběta Lidmila z Lisova s manželem, když jejich dcera Lidmila roku 1676 „s psotníkem se rozstonala“.¹⁸² Když nemoc trvala nějaký čas, rozhodli se oba rodiče odjet za lékařem do Prahy, „myslíce, že se jí v Praze pomůže“. Ani to však nepomohlo a dcera za krátký čas zemřela. O vyhledávání lékaře při onemocnění dítěte se dozvídáme i zprostředkovaně z dopisu Kateřiny ze Žerotína, když reaguje na zprávu přítele, že se chystá se synem k lékaři do Vídně, kvůli „nedostatku, kterej v noze snáší“.¹⁸³ Její reakce na takovou zprávu je však spíše zdrženlivá, což můžeme považovat za náznak toho, jak málo bývala lékařská péče v té době efektivní: „V pravdě bych toho srdečně přála a nic bych nemohla žádostivěji a potěšeněji nad to uslyšeti, než aby mohl týž doktor tak šťastnej bejti a jemu pomoci; než

¹⁷⁹ Tamtéž.

¹⁸⁰ Tamtéž, s 47.

¹⁸¹ F. I. DVORSKÝ (ed.) *Listy paní Kateřiny I.*, s. 72.

¹⁸² J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 118

¹⁸³ F. I. DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny II.*, s. 13.

*já se toho cosi obávám, poněvadž se málo doktorů takovejch nachází, mně se zdá, že jest to již zastaralá věc a Ferdinandek že jest hrubě mdlej a subtilném, nevím, jak to bude moci vystáti.*¹⁸⁴

Kromě různých léků a pomoci doktora spoléhaly lidé na modlitby a přimluy k Bohu, jako např. Kateřina Kaplířová ze Žlunic a na Šiškovicích: *„Ale ku pánu Bohu tu silnou víru mám, že se neráčí srdce mého tak hrubě dotejkatí a mě nad ní zarmoutí, ale pánu jí moci zase pozdraví.*“¹⁸⁵

Kromě nemocí, které ohrožovaly životy dětí, nejčastěji neštovice, „psotník“ nebo „fleky“, docházelo také k různým nehodám a úrazům, majících v některých případech za následek smrt. Často byla na vině nedostatečná pozornost; takový případ najdeme i v pamětech Alžběty Lidmily z Lisova, který měl ale šťastný konec: *„Josef, jsouce stáří asi něco přes rok, chůva jeho z nepozoru odstoupíc od něho, když v sesličce vysoký, vyšší než stůl, [seděl], po hlavičce na zem upad, chůva s bázní to zatajila, až dítě na smrt stoníc v cíli leželo studeným.*“¹⁸⁶ Synek se však probral, když ho Alžběta položila na oltář *„před obraz pasovský Panny Marie, tej milosrdnej Královně nebeský“*¹⁸⁷; to, že přežil, si Alžběta vysvětlovala božím milosrdenstvím a pomocí Panny Marie.

Další velkou hrozbou byly epidemie, zejména mor (neboli „morní bolest“), od dob středověku všudypřítomná hrozba. Lidé z vyšších společenských vrstev měli tu výhodu oproti chudým, že mohli cestovat, tzn. odjet z místa, kde přebývali, pokud se tam začala morová nákaza rychle šířit. To samozřejmě nebylo zárukou, že se infekci vyhnou, ale riziko se tak mohlo snížit. Takový postup byl celkem běžně využíván, což můžeme doložit v soudobé korespondenci; např. Alžběta Menšíková o to žádala roku 1616 svého otce Jiřího Pětipeského: *„Já V. M. velice prosím, že se ráčíte na mé dítky rozpomenouti, poněvadž*

¹⁸⁴ Tamtéž.

¹⁸⁵ P. MAREŠ (ed.), *Karel Častovec*, s. 89.

¹⁸⁶ J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 90.

¹⁸⁷ Tamtéž.

*nyníčko na ty hlavní nemoci zde stoní a také mrou, abych mohla s těmi svými dítkami někam drobet poodjetí, ažby pán Bůh ráčil dáti, žeby ty hlavní nemoce přestaly.*¹⁸⁸

Každé, byť z našeho pohledu lehké onemocnění, znamenalo reálnou hrozbu, protože tehdejší léčba byla jen zřídka efektivní a záleželo spíše na fyzické zdatnosti dítěte, jak se s nemocí vypořádá. Často se stávalo, že si rodiče s nemocným dítětem nevěděli rady a smířovali se s tím, „...že naděje není, aby měla živa zůstatí...“¹⁸⁹ sami pak byly překvapeni, když se potomek uzdravil, jako Marie Anna Trmalová z Chyš: „*Jozička jest ještě velmi trudná a nebezpečná potom osypání. Což jest pán Bůh mocný! Nemožné věci u nás lidí možné učiní; neboť jest ona již rubášek na hotově měla; člověk neřek, aby měla živa zůstatí; ač ještě jest v rukou Božích.*“¹⁹⁰

Existují také doklady o operativních zákrocích; o jednom se zmiňuje Adam mladší z Valdštejna ve svém deníku, jehož syn takový zákrok podstoupil roku 1602: „*Dnes sem zase syna svýho vzal od pana doktora, kderýho sem na kámen řezati dal, domů, jménem Rudolfa, v šesti letech stáří.*“¹⁹¹ Malému Rudolfovi byl při operaci „*kámen vyňat jako holubí vejce*“.¹⁹²

Jak již bylo naznačeno, dětský život byl v předmoderní době velice křehký a dětské úmrtí bylo poměrně častou součástí každodenního života. Stačí nahlédnout třeba do pamětí Hynka Krabice z Weitmile, který v podstatě zaznamenává sled po sobě jdoucích narození a úmrtí svých dětí, např.: „*Léta XLI° [1541] ve čtvrtek před Třemi králi narodila se Kateřina. Umřela v polouletí. Leží u s[vatéh]o Mikuláše na Malé Straně. Léta XLIII° [1543] ve čtvrtek den s[vat]é Příšky [18.1.] narodil se Dobrohost. Umřel v pátek po s[vat]ém Bartoloměji [28.8.] léta XLV [1545] a též leží u s[vatéh]o Mikuláše. Léta XLVIII [1544] ve čtvrtek den s[vat]é Lucie narodila se Dorota. Ta*

¹⁸⁸ F. I. DVORSKÝ, *Staré písemné památky*, s. 211.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 129.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 157.

¹⁹¹ M. KOLDINSKÁ – P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfínského dvořana*, s. 51.

¹⁹² Tamtéž.

hned po křtu umřela a též leží u s[vatéh]o Mikuláše....“;¹⁹³ a tak výčet pokračuje dále. Přesto nelze usuzovat, že dětská smrt byla vnímána lhostejně a bez emocí, jak by se mohlo z takových zázpisů možná zdát. V první řadě je třeba brát ohled na charakter záznamů, které svou stručností neumožňovaly, a ani to nebylo jejich účelem, autorovi více se rozepsat. To platí nejen pro případ Hynkových *Knih památných*, ale obecně pro ego-dokumenty typu deníků a rodinných pamětí.¹⁹⁴ Příklad Hynka Krabice z Weitmile může spíše posloužit k představě, jak často se rodina musela se smrtí potomka vyrovnávat. Dále je důležité uvědomit si silný vliv náboženství. Představa, že milované dítě je skrze smrt povoláno „k slávě boží věčný, bohdá neskonalý“, rodičům jeho odchod usnadňovala a zmírňovala bolest, kterou cítili. Alžběta Lidmila z Lisova nazývá své zemřelé děti „vyvolenými anjely“, kteří se za oba rodiče u Boha „přimlouvati budou“. Přesto však byla Alžběta každým úmrtím „*strápená a zarmoucená...v největší žalosti postavena jsouce...*“.¹⁹⁵ Obecně lze říci, že smrt mladších dětí byla prožívána méně intenzivně, především kvůli představě, že jsou „čistými andělíčky“, nepoznamenanými hříchy tohoto světa.

¹⁹³ E. MAUR – V. ŠTOREK, *K demografii*, s. 24.

¹⁹⁴ Jistou výjimkou v tomto ohledu jsou rodinné paměti Alžběty Lidmily z Lisova, které obsahují i podrobnější informace zejména emocionálního charakteru, jak bylo několikrát v textu citováno.

¹⁹⁵ J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 85.

V. ZÁVĚR

V závěru se pokusím zhodnotit zkušenost s prací s ego-dokumenty a shrnout výsledky této práce. Nejprve bych ráda předeslala, že po studiu příslušných pramenů a pokusu o jejich interpretaci se mi událost příchodu potomka jeví jako jeden z nejdůležitějších okamžiků v životním cyklu raněnovověkého aristokrata, který má v pramenech osobní povahy pevné místo. Ego-dokumenty jsou oprávněně považovány za významný pramen k poznávání dějin každodennosti; je však nutné odvozovat jejich vypovídací hodnotu od účelu jejich vzniku a brát ohled na individualitu autora a pokusit se alespoň částečně proniknout do jeho myšlení.

Pro období prvních dvou staletí novověku nelze vysledovat žádný posun ve vyjadřování a v charakteru zápisků, který by naznačil jakoukoli možnou změnu ve vnímání a prožívání období těhotenství, narození a růstu potomka; je proto pravděpodobné, že k žádné takové proměně nedošlo – v opačném případě by s velkou pravděpodobností právě ego-dokumenty toto reflektovaly. Stručně lze shrnout, že na počátku raného novověku byl příchod potomka do šlechtické domácnosti přijímán bez výjimky kladně a očekáván s nadšením; nesetkala jsem se s žádným případem, kdy by tomu tak nebylo, ani v momentě narození dcery, která se nemohla stát rovnoprávným dědicem rodového jména a majetku. To pokládám za důkaz silného rodičovského citu, který nebyl odvozen pouze od zájmu o zajištění budoucnosti, ale který se do značné míry podobal tomu dnešnímu.

Informace o početí neobsahují deníky či paměti, ale nalezneme je v rodinné korespondenci. Pisatelé či pisatelky s radostí a chloubou oznamovali v dopisech otěhotnění v rodině, dokonce někdy ještě dříve, než bylo opravdu potvrzeno.

Průběh těhotenství sledovalo se zájmem celé domácí osazenstvo a informovalo o tom prostřednictvím korespondence ostatní, kteří nebyli přítomni, v mnoha případech samotného otce

dítěte. Vzorek pramenů, který jsem měla k dispozici, neposkytl reflexi tohoto období samotnou budoucí matkou; vždy se jednalo o zprávy z pera jiné blízké osoby, zejména matky rodičky nebo matky jejího manžela. Ženy byly v tomto ohledu sdílnější a psaly o vývoji těhotenského stavu podrobněji, což je pochopitelné především s ohledem na známý fakt, že těhotenství i porod byly záležitostmi takřka výhradně ženské části domácnosti. Sdělení v dopisech psaných mužskou rukou se omezovala na stručnou informaci o pozeňnaném stavu s připojeným přáním k Bohu, aby vše dobře dopadlo.

Období gravidity z hlediska typu ego-dokumentu je zastoupeno v naprosté většině případů pouze v korespondenci, deníky a rodinné paměti se k této záležitosti nevyjadřují, promlouvají až v okamžiku porodu a následujících událostí. Pokud však během těhotenství došlo ke komplikacím a žena potratila, byla to událost natolik tragická, že ji příslušníci šlechty zapisovali i do deníků a pamětí – zjevně tedy ztráta naděje na narození potomka byla velmi bolestivá, a to pravděpodobně ne menší měrou pro otce než pro matku. Dokladem toho může být relativně vysoký počet zápisů o potratech, jejichž autory byli povětšinou muži-otci. Adam mladší z Valdštejna do svého deníku poznamenal i čas, kdy manželka potratila, což je v kontextu stručnosti jeho zápisů zajímavý úkaz, který podporuje tezi o hlubokém prožívání potratu obou partnerů.¹⁹⁶

O samotném průběhu porodu či porodních komplikacích se z ego-dokumentů dozvídáme jen málo. Pokud k nějakým komplikacím došlo, omezují se zprávy v pramenech na zmínku o „těžkém stonání“, blíže nespecifikovanou, jen někdy doplněnou o délku doby porodu, z které lze tušit, že porod byl náročný a obtížný. V opačném případě, kdy vše proběhlo bez problémů, se hovořilo o „šťastném slehnutí“. To je ale v naprosté většině případů vše, co se o průběhu porodu dozvíme. Vysvětlují si to tak, že popisování podrobností se

¹⁹⁶ Jedná se o zápis z roku 1616: „Dnes se mý nejmilejší ženě zle vedlo, tak že jest potratila mezi desátou a jedenáctou hodinou o polednách.“ M. KOLDINSKÁ – P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfínského dvořana*, s. 253.

současníkům jevílo jako nevhodné, jako něco, co je čistě soukromou věcí, která má zůstat v úzkém kruhu žen přítomných při porodu.

Událostí, kterou pisatelé nikdy neopomněli zaznamenat, bez rozdílu charakteru ego-dokumentu či jeho autora, bylo narození a křest potomka. Takové zprávy jsou jednoznačně nejčastější, i když zároveň v naprosté většině stereotypní, opakující ustálené fráze se zmínkou o boží pomoci nebo děkováním Bohu.¹⁹⁷ U oznámení o narození potomka pisatelé uváděli datum narození¹⁹⁸ a jméno. V některých případech také znamení horoskopu, zejména pokud šlo o rodinné paměti¹⁹⁹ a výjimečně (např. v pamětech Alžběty Lidmily z Lisova) i jméno porodní báby a místnost, kde se dítě narodilo.

Velkého prostoru se v pramenech dostalo křtinám, ne však samotnému církevnímu obřadu, ale spíše následujícím světským slavnostem. Důvodem, proč se autoři nevěnovali aktu křtu, může být fakt, že byl pro ně naprosto samozřejmou a stereotypní záležitostí, o které nebylo třeba se rozepisovat, protože každý věděl, jak probíhá. Pisatelé se tak zaměřovali zejména na přítomnost vysoce postavených a vážených osob, a to proto, že navenek demonstrovala a zároveň zvyšovala rodovou prestiž. Aspekt společenské reprezentace se mi na základě studia uvedených pramenů jeví jako silnější než samotný církevní obřad. Ze vzorku pramenů, které jsem měla k dispozici, nelze vysledovat podstatnější odlišnost v průběhu křtin v katolickém a evangelickém prostředí, základní tendence jsou podle mého názoru takřka totožné.

K problematice kojení se prameny většinou přímo nevyjadřují; lze však získat nějaké informace nepřímo – např. krátkost intervalů mezi narozením jednoho potomka a početím druhého v některých

¹⁹⁷ Nejčastější je formulace „pán Bůh mně ráčil milostivým (šťastným) pomocníkem bejti (býti)“, dále také „nám pán Bůh ráčil (šťastně) pomoci a syna (dceru) dáti“ apod.

¹⁹⁸ Někdy také s časovým údajem poznámkou o tom, který svatý byl na ten den uveden v kalendáři, např. „ve čtvrtek na den svatých Filipa a Jakuba, právě o polednách“.

¹⁹⁹ Astrologie byla běžnou součástí myšlení raněnovověkého aristokrata, viz např. V. BŮŽEK – J. HRDLIČKA – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Věk urozených*, kap. *Potomci*, s. 282.

případech potvrzuje přítomnost kojné v domácnosti. Podobně lze kojnou předpokládat v rodinách, kde matka zemřela krátce po porodu. Nic bližšího se z ego-dokumentů o kojných, příp. kojení matkou nedozvídáme.

Co se týče péče o děti a jejich prvotní výchovy, poskytují prameny více informací. Ze zmínek o zdraví a růstu potomků, častých zejména v korespondenci, je možné udělat si představu o vnímání dětí dospělými. Rodiče i další příbuzní rozhodně věnovali dětem spoustu pozornosti a lásky a jejich zájem pravděpodobně nebyl výrazně slabší než dnes, jak se někdy dočteme v literatuře.²⁰⁰ Samozřejmě svou roli zde hrál méně častý kontakt v důsledku svěřování dětí do péče chův a častá úmrtí, přesto byl ale rodičovský cit silný.

Prožívání nemocí a úmrtí dětí bylo silně ovlivněno náboženstvím, jako ostatně vše v životních cyklech tehdejších lidí. Víra především pomáhala vyrovnat se se ztrátou milovaného potomka, protože každá taková tragédie se stala z božího úmyslu, tzn. proto, že se stát „měla“ a nelze tak „*vůli boží na odpor bejtí, nežli jí se poddati*“.²⁰¹ Zármutek zmenšovala také představa, že děti ještě nejsou zatíženy hříchy tak jako dospělý – o zemřelých dětech se hovořilo jako o „anjelech“, „přímluvcích u Boha“. Proto pisatelé nikdy neopomněli přidat ke zprávě o úmrtí syna či dcery prosbu nebo poděkování Bohu za své i jeho (její) dobré přijetí.²⁰² Ze zpráv o onemocnění dětí je patrný všudypřítomný strach o jejich život, protože jakékoliv sebemenší oslabení dětského organismu mohlo skončit smrtí.

Zatímco dnes je období těhotenství časem důkladných příprav a radostného očekávání a mateřství dobou maximálně zaměřenou na individuum dítěte, v raném novověku bylo toto údobí naplněno mnoha

²⁰⁰ V šedesátých letech 20. století přišel francouzský historik Phillipe Ariès s tezí, že kategorie dětství je záležitostí až 18. století. Tato hypotéza odstartovala živou diskusi mezi historiky; srov. Daniela TINKOVÁ, „Sváteční historik“, „*historik existence*“: *Phillipe Ariès (1914–1984)*, in: P. ARIÈS, *Dějiny smrti II.*, s. 383–393.

²⁰¹ F. I. DVORSKÝ, *Listy paní Kateřiny II.*, s. 113.

²⁰² Např. „*V trvajícím naději jsouce, že před trůnem velebnosti božské za nás rodiče bude orodovati a k témuž v nebesích přebývání nám pomáhati.*“; J. RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila*, s. 95.

obavami. Nebezpečí, způsobované především nedostatkem vědomostí o biologii člověka a strach, související s vírou v nesmrtelnost a ovšem i snadnou zranitelnost lidské duše, však nezabránilo tomu, aby lidé prožívali toto období méně intenzivně nebo s menším potěšením.

Resumé

Bakalářská práce se zabývá každodenním životem české raněnovověké šlechty v období těhotenství, narození potomka, jeho raného dětství a především obrazem této periody v ego-dokumentech. Na základě výpovědí epistolografického materiálu, rodinných pamětí a deníků šlechtických osob charakterizuje základní aspekty vnímání tohoto životního cyklu s ohledem na specifika šlechtického prostředí a s důrazem na odlišnosti či podobnosti s dnešní dobou. Sleduje jak na ženský, tak na mužský pohled na danou problematiku a snaží se postihnout význam dítěte pro rodinu, důležitost křtin, výběru služebnictva, způsoby řešení zdravotních problémů a vyrovnávání se se smrtí.

The bachelor thesis investigates the daily life of the Czech Early-Modern nobility during the period of pregnancy, childbirth, early childhood and especially it's picture in ego-documents. On the basis of enunciation of the epistolary material, family memoirs and diaries describes essential aspects of the reception of this life cycle with reference to the specifics of the noble background and with emphasis on the differences or resemblances of present time. It observes both woman and man views of this problem and tries to implicate the significance of a child for the family, the importance of the christening, the choice of servants, the ways of health complication treatment and facing up to the death.

Seznam vydaných pramenů

Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA (edd.), *Výběrová edice rodinné korespondence posledních pánů z Hradce*, OH 6, 1998, s. 167–272

František Ivan DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869

František Ivan DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína, rozené z Valdštejna I.–II.*, Praha 1894–1895

Jindřich FRANCEK (ed.), *Příběh tajné lásky. Eliška Kateřina Smiřická a její sexuální skandál*, Praha 2005

Josef HEJNIC (ed.), *Pamětní nápis. Satira na Bernarda Ignáce z Martinic, kterou jménem čtyř stavů Království českého roku 1672 napsal Bohuslav Balbín*, Praha 1988

Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941

Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfínského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997

Pavel KRÁL (ed.), *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550 až 1650*, České Budějovice 2002

Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*, České Budějovice 2005

Petr MAREŠ (ed.), *Karel Častovec Myška ze Žlunic. Život předbělohorského rytíře ve světle rodinné korespondence*, Ústí nad Labem 2000

Jaroslav PÁNEK (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků I.–II.*, Praha 1985

Lydia PETRÁŇOVÁ a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979

Eva PROCHÁZKOVÁ (ed.), *Historik Jaroslav Pánek. Bibliografie literárního díla*, Benešov 1998

Jana RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova, Rodinné paměti*, Praha 2002

Noemi REJCHRTOVÁ (ed.), *Karel starší ze Žerotína. Z korespondence*, Praha 1982

Harald TERSCH, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650)*. Eine Darstellung in Einzelbeiträgen, Wien – Köln – Weimar 1998 (rec. Václav BŮŽEK, ČČH, 97, 1999)

Zdeňka TICHÁ (ed.), *Spisování slavného frejře*, Praha 1978

František TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hrab. Černínové, rozené Caretto-Millesimovy s chotěm jejím Heřmanem Černínem z Chudenic z let 1635–1651*, Praha 1908

Antonín Jaroslav VRĚÁTKO (ed.), *Ludvíka z Pernštýna naučení rodičům, jak od nich zvedenu býti sobě žádá*, ČČM 1864, s. 63–186

Seznam použité literatury

Phillipe Ariès, *Dějiny smrti I.–II.*, Praha 2000

Beatrix BASTL, *Mezi mocí a bezmocí. Úvahy o každodenním životě šlechtičen v raném novověku*, *ĎaS* 16, 1994, č. 3, s. 24–26

Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehe. Die Adelige Frau in der frühen Neuzeit*, Wien – Köln – Weimar 2000 (rec. Václav BŮŽEK, *ČČH* 99, 2001, č. 2, s. 318–322)

Zdeněk BENEŠ, *Žena mezi rodinou a obcí. Obraz ženy v Politii Historici Daniela Adama z Veleslavína*, in: *Žena v dějinách Prahy* (= DP 13), Praha 1996, s. 85–90

Lenka BOBKOVÁ (ed.), *Život na šlechtickém sídle v 16.–18. století* (= AUP, Philosophica et Historica I, Studia historica I), Ústí nad Labem, 1992

Václav BŮŽEK (ed.), *Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (= OH 6)

Václav BŮŽEK, *Těhotenství ve šlechtické domácnosti na prahu novověku*, *Česko-slovenská historická ročenka* 2001, s. 169–178

Václav BŮŽEK, „*Tý naděje budou každý čtyři neděle*“. Těhotenství očima šlechty na prahu novověku, *ĎaS* 23, 2001, č. 3, s. 8–13

Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA, *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997

Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA, *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*, OH 6, 1998, s. 145–272

Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002

Jaroslav ČECHURA (ed.), *Královny a kněžny české*, Praha 1996

Jean DELUMEAU, *Hřích a strach. Pocit viny na evropském Západě ve 13. až 18. století*, Praha 1998

Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14.–18. století I.–II.*, Praha 1997–1999 (bez mezer)

Tereza DIEWOKOVÁ, „*Dojímavost okamžiku*“. Obraz matky a mateřství ve sbírce rytin 18. století Národní knihovny v Paříži, Kuděj 5, 2003, č. 1, s. 12–24

Antonín DOLEŽAL, *Od babictví k porodnictví*, Praha 2001

Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002

Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku I. Dům a jeho lidé (16.–18. století)*, Praha 1999

Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996

Carlo GINZBURG, *Benandanti. Čarodějnictví a venkovské kultury v 16. a 17. století*, Praha 2002

Carlo GINZBURG, *Noční příběh. Sabat čarodějnic*, Praha 2003

Carlo GINZBURG, *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*, Praha 2002

Martin HOLÝ, *Výchova a vzdělání české a moravské šlechty v 16. a první třetině 17. století*, FHB 21, 2005, s. 111–210

Jaroslav HONC, *Populační vývoj šesti generací 125 českých panských rodů v letech 1502–1794*, HD 3, 1969, s. 20–51

Pavla HORSKÁ a kol., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990

Jan HORSKÝ, *Tematika ženy v německé historicko-antropologické literatuře*, in: *Žena v dějinách Prahy (= DP 13)*, Praha 1996, s. 31–40

Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1997

Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002

Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1987

Margaret L. KING, *Women of the Renaissance*, Chicago – London 1991

Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha – Litomyšl 2001

Marie KOLDINSKÁ, *Svět Adama mladšího z Valdštejna optikou jeho deníků*. Příspěvek ke každodennosti a mentalitě renesančního aristokrata, FHB 18, Praha 1997, s. 121–141

Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004

Pavel KRÁL, *Žena ve šlechtických testamentech v 16. a 17. století*, Česko-slovenská historická ročenka 2001, s. 157–167

Milena LENDEROVÁ a kol., *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002

Milena LENDEROVÁ, *Gender history v českých zemích*, Česko-slovenská historická ročenka 2001, s. 139–146

Pavel MAREK, *Matka a syn*. Polyxena Lobkovická z Pernštejna a Václav Eusebius z Lobkovic, Česko-slovenská historická ročenka 2001, s. 195–201

Petr MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky*. Kultura každodenního života v raném novověku a některé nové perspektivní prameny, FHB 18, Praha 1997, s. 99–118

Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004

Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století*. Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek, HD 26, 2002, s. 5–27

Martin NODL, *Mikrohistorie a historická antropologie*, Dějiny – teorie – kritika 1, č. 2, 2004, s. 237–252

Jaroslav PÁNEK, *Poslední Rožmberkové*. Velmoži české renesance, Praha 1989

Jiří PEŠEK, *Dějiny žen, téma historické i aktuální*, in: *Žena v dějinách Prahy* (= DP 13), Praha 1996, s. 9–12

Jaroslava PEŠKOVÁ, *Proč právě ženy?*, in: *Žena v dějinách Prahy* (= DP13), Praha 1996, s. 13–19

Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury II/1–2*, Praha 1997–1998

Karel STLOUKAL a kol., *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha 1940

Jiřina ŠIKLOVÁ, *O feminismu, women a gender studies u nás a na Západě*, in: *Žena v dějinách Prahy* (= DP 13), Praha 1996, s. 21–25

Noemi REJCHRTOVÁ, *Václav Budovec z Budova*, Praha 1984

Marie RYANTOVÁ, *K otázkám bádání o ženách raného novověku*, *Studia Rudolphina* 2, 2002, s. 29–37

Marie RYANTOVÁ, *Takzvané ženské dějiny v českých zemích*, *Muzejní a vlastivědná práce* (Časopis Společnosti přátel starožitností) 40, 2002, č. 4, s. 235–245

Marie RYANTOVÁ, *Život raněnovověké šlechtičny v Českém království*, in: *Žena a právo*, Bratislava 2004, s. 106

Daniela TINKOVÁ, *Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, *ĎaS* 26, 2004, č. 1, s. 7–11

Petr VOREL, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 1999

Heide WUNDER, *Er ist die Sonn', sie ist der Mond. Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992

Seznam použitých zkratk

AUP	Acta Universitatis Purkynianae
ČČH	Český časopis historický
ČČM	Časopis Českého muzea
ČSPSČ	Časopis Společnosti přátel starožitností českých
DP	Documenta Pragensia
ĐaS	Dějiny a současnost
FHB	Folia Historica Bohemica
HD	Historická demografie
OH	Opera Historica
VKČSN	Věstník Královské české společnosti nauk